

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

C
U
L
T
U
R
H
I
S
T
O
R
I
E

6500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

200 na Chr.

1650 na Chr.

Archeologisch Adviesbureau

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

**Een cultuurhistorische waardenkaart van de
gemeente Putten**

*ir. L.J. Keunen, ir. J. Neefjes, drs. C.J. Frank,
S. van der Veen MA & J. van Boldrik*

Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Putten

Titel: Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe; een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Status: eindversie

Datum: 16 december 2015

Auteurs: *ir. L.J. Keunen, ir. J. Neefjes, drs. C.J. Frank, S. van der Veen MA & J. van Boldrik*

Projectcode: PUCU

Bestandsnaam: RA2948_PUCU.indd

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerkers: S. van der Veen MA, ir. J. Neefjes, drs. C.J. Frank & J. van Boldrik

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Bevoegd gezag: gemeente Putten

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2015

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

De gemeente Putten kent een rijke traditie waar het gaat om aandacht voor erfgoed, landschap en recreatie. Cultuurhistorie staat in de gemeente Putten ook volop in de belangstelling. Het Puttens Historisch Genootschap en talrijke individuele onderzoekers dragen al jaren zorg voor uitbreiding van de kennis over het erfgoed in de gemeente. Kenmerkend daarvoor is het opmerkelijk hoge aantal publicaties en internetsites over historische boerderijen en agrarische cultuurlandschappen in Putten. De maatschappelijke aandacht voor de ruimtelijke aspecten van erfgoed is sterk toegenomen, hetgeen geresulteerd heeft in nieuwe wetgeving. Sinds 1 januari 2012 is het verplicht om cultuurhistorische waarden naast archeologie (al bij wet geregeld in 2007; enige jaren daarna kreeg Putten een archeologische kaart) en gebouwd erfgoed (bij wet geregeld in 1962) te borgen, in dit geval mee te wegen bij het opstellen van bestemmingsplannen. Om die afweging te kunnen maken, is een goed overzicht nodig van wat men aan erfgoed bezit. Al naar gelang wat er reeds ligt, ontstaat dat overzicht door bundeling van bestaande kennis en systematische inwinning van nieuwe (ruimtelijke) kennis. Die tweeledige benadering ligt ten grondslag aan de nieuwe cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten.

Het resultaat van deze studie is een viertal kaarten, met een bijbehorend rapport en een erfgoed-GIS. De kaarten laten goed zien voor welke benadering gekozen is. Op kaartbijlage 1 is de inventarisatie van het landschappelijk erfgoed weergegeven. Hieronder verstaan we de aanwezige cultuurlandschappen met hun specifieke kenmerken, het prestedelijk landschap van de bebouwde kom, de aanwezige landschapselementen en het immaterieel erfgoed in de vorm van veld- en boerderijnamen. Kaartbijlage 2 toont de inventarisatie van het waardevol gebouwd erfgoed (waarvan alleen monumentwaardige bebouwing is opgenomen) en de stedenbouwkundige ensembles met cultuurhistorische waarde. Een waardering van het cultuurlandschap en de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap zijn weergegeven op kaartbijlage 3. Hieruit blijkt dat de hoogste waarden te vinden zijn in het zuiden en zuidwesten van de gemeente, alsmede in het oosten en noorden. Het gebied direct zuidelijk en westelijk van de bebouwde kom heeft daarentegen een basiswaarde. Kaartbijlage 4 laat de waardering van bouwkunst en stedenbouw zien. Omdat de ondergrens bij de inventarisatie al vrij hoog lag, staan er slechts gebouwen uit de bovenste drie waarderingsklassen en stedenbouwkundige ensembles uit de bovenste twee waarderingsklassen op de kaart. Een stedenbouwkundige waarde is onder meer toegekend aan enkele buurtschappen in het buitengebied (Beekweg, Donkeresteeg), de historische kern van Putten, een vijftal landgoederen (Vanenburg, Oldenaller, Bijstijn, Schovenhorst, Groot Spriel en Schoonderbeek), enkele woonbuurten in de kern (Schoolstraat, Da Costastraat e.o., Harderwijkerstraat/Parklaan) en een ensemble van landhuisjes in het bos (Laak/Kozakkenweg).

Deze cultuurhistorische waardenkaart biedt een gedegen basis om gemeentelijk beleid op het vlak van cultuurhistorie en erfgoed te formuleren.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Inhoud

Samenvatting	5
1 Kader	9
2 Methoden en bronnen	13
2.1 Landschapstypen	13
2.2 Landschapselementen	15
2.3 Immaterieel erfgoed	17
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw	19
3 Historisch cultuurlandschap	27
3.1 Historische landschappen Gelderse Vallei en Zuiderzeekust	27
3.2 Historische landschappen Veluwemassief	62
3.3 Toevoegingen, bijzonderheden binnen de Histland-eenheden	80
3.4 Prestedelijk landschap: landschappen van vóór de verstedelijking	83
3.5 Waardering historisch landschap	91
3.6 Herkenbaarheid prestedelijk landschap	93
4 Landschapselementen	95
4.1 Inleiding	95
4.2 Aardkunde en prehistorische landschapselementen	97
4.3 Infrastructuur	98
4.4 Waterstaat	100
4.5 Verkaveling	103
4.6 Opgaand groen	103
4.7 Aarden wallen	108
4.8 Industrie, nijverheid en delfstoffenwinning	109
4.9 Religie	109
4.10 Bestuur en landinrichting	110
4.11 Oorlog en defensie	111
4.12 Recreatie en toerisme	112
4.13 Historische nederzittingslocaties (1832) en overige landschapsstructuren in relatie tot erven	112
4.14 Historische erfinrichting	113
5 Immaterieel erfgoed	119
5.1 Toponiemen	119

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

6 Historische bouwkunst en stedenbouw	121
6.1 Stedenbouwkundige en ruimtelijke ontwikkeling van Putten	121
6.2 Inventarisatie historische bouwkunde en stedenbouw	130
6.3 Waardering historische bouwkunde en stedenbouw	132
Literatuur	139
Overzicht van kaartbijlagen	142

1 Kader

“... Wat ons tot eenig oponthoud te Putten noopt, is de wensch, om de Kelderij en het huis Schoonderbeek aldaar niet onbezocht te laten en de ‘Sprengegen’ in de nabijheid te zien. Als wij aan ’t station zijn, zijn wij nog geenszins in het dorp. Een klein halfuur is er nog wel meê gemoeid. De Aveg is niet onaardig. Eikenboschjes met hooge, begroeide kanten, bouwakkers tusschen het hout, boerenwoningen, van boomen omringd, een schilderachtige schaapskooi onder het lommer van eerwaardige eiken, nu en dan een kijkje op den toren, een en ander vormt te zamen een rustig, vriendelijk landschap, dat wel niet door zijn verhevenheid in verrukking brengt, maar toch opwekt en aangenaam stemt. Het dorp zelf is stil en eenvoudig, gelijk zich verwachten laat van de woonplaats eener bevolking, die grootendeels van de bebouwing van den niet al te vruchtbaren bodem leeft. Weelde zien wij er niet. Rijke buitenverblijven, sierlijke villa’s heeft Putten niet aan te wijzen. De aanzienlijke landgoederen, tot de gemeente behorende, liggen op vrij grooten afstand en het eenige groote heerenhuis in het dorp schijnt onbewoond en eenigszins in verval te zijn. Maar wij vinden er ook niet de bewijzen van algemeene armoede. ’t Komt ons voor, dat de ingezetenen over ’t algemeen een bescheiden deel genieten. Geschoren linden, waaronder er zijn van niet geringen omvang, met vreemde, plat gegroeide stammen, beschaduwen menigen gevel en dat de Puttenaren liefhebbers van bloemen zijn, wordt ons bij onze omwandeling door hun straten openbaar. Eigenaardig zijn de sleden, waarop met water gevulde tobben staan. ’t Is een gepaste voorzorg. Kwam er brand, dan was het gansche dorp in gevaar. Water is er schaarsch, in den zomer althans, en slaat eens de vlam uit, wie zal dan hare verwoestingen berekenen, waar zij in de rieten daken, de houten schuren, de hooibergen en korenrijten, overal voedsel vindt! In deze dorpen is ‘de put’ de voorwaarde van levensbehoud en veiligheid. Haar te graven is het eerste werk dergenen, die in de hooge heistrecken, of op de eilanden aan zee, een vaste en althans eenigszins dragelijke woonplaats willen vestigen. Zij gaf den naam aan meer dan één dorp, meer dan ééne heerlijkheid in den lande. Naar haar is ook Putten genoemd, dat voor ’t eerst in eene oorkonde van 855 als Puthem - het heem van de put - voorkomt. ...”

De gemeente Putten kent een rijke traditie waar het gaat om aandacht voor erfgoed, landschap en recreatie. We zien het al in bovenstaand citaat van de doopsgezinde predikant Jacobus Craandijk, die in 1879 bewust in Putten uit de trein stapte om van daaruit wandelend richting Het Loo

te gaan.¹ Cultuurhistorie staat in de gemeente Putten volop in de belangstelling. Het Puttens Historisch Genootschap en talrijke individuele onderzoekers dragen al jaren zorg voor uitbreiding van de kennis over het erfgoed in de gemeente. Kenmerkend daarvoor is het opmerkelijk hoge aantal publicaties en internetsites over historische boerderijen en agrarische cultuurlandschappen in Putten.² De maatschappelijke aandacht voor de ruimtelijke aspecten van erfgoed is sterk toenomen, hetgeen geresulteerd heeft in nieuwe wetgeving. Sinds 1 januari 2012 is het verplicht om cultuurhistorische waarden naast archeologie (al bij wet geregeld in 2007; enige jaren daarna kreeg Putten een archeologische kaart) en gebouwd erfgoed (bij wet geregeld in 1962) te borgen, in dit geval mee te wegen bij het opstellen van bestemmingsplannen. Om die afweging te kunnen maken, is een goed overzicht nodig van wat men aan erfgoed bezit. Al naar gelang wat er reeds ligt, ontstaat dat overzicht door bundeling van bestaande kennis en systematische inwinning van nieuwe (ruimtelijke) kennis. Die tweeledige benadering ligt ten grondslag aan de nieuwe cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten.

Gemeente Putten

De gemeente Putten is een plattelandsgemeente in Gelderland op de overgang van de Gelderse Vallei naar de kust van de vroegere Zuiderzee, de huidige randmeren (figuur 1.1). De gemeente heeft een omvang van 87,45 km², ofwel 8.745 hectare. Op 1 mei 2014 telde de gemeente 24.148 inwoners. In de gemeente bevinden zich het kerkdorp Putten en de kleinere plaatsen of buurtschappen Arkemheen, Bijsteren, Dasselaar, Diermen, Gerven, Halvinkhuizen, Hell, Hoef, Huinen, Huinerbroek, Huinerwal, Koudhoorn, Krachtighuizen, Norden, Nulde, Spriel, Steenkamer en Veenhuizerveld.

Met circa 21.700 inwoners is Putten qua inwoneraantal veruit de grootste kern; hier bevindt zich ook het gemeentehuis. De gemeente Putten grenst in het zuiden aan de gemeente Nijkerk, in het zuidoosten en oosten aan de gemeente Barneveld, in het noorden aan de gemeente Ermelo en in het westen aan de gemeente Zeewolde. Het Nuldernauw, het randmeer tussen Zeewolde en Putten, hoort gedeeltelijk tot de ene en gedeeltelijk tot de andere gemeente. Met uitzondering van een grenscorrectie met Nijkerk kent de gemeente nog dezelfde grenzen als in 1832, met dien verstande dat de grens op het Nuldernauw in 1942 is vastgesteld.³

¹ Craandijk, 1879, p. 287-288. Heel boeiend is de argumentatie voor deze voettocht, die we hier dan ook integraal willen afdrucken: "Is 't een ondankbaar versmiden van de zegeningen onzer nieuwe beschaving, wanneer wij den trein, die ons in weinig tijds derwaarts voeren zou, zonder ons, uit Amersfoort laten wegsnellen? Vergissen wij ons in de rigting en hebben wij ons slachtoffers gemaakt van eene noodlottige dwaling, toen wij in een' der onhebbelijke wagens der Centraalspoor stegen? Hebben wij onze dwaling bemerkte, als wij ons haasten, te Putten uit te stappen? In geenen deele. Door bosschen willen wij onzen weg nemen. Over uitgestrekte heidevelden willen wij ons pad zoeken. Wat onze vaderen gedwongen deden, omdat zij niet anders konden, dat willen wij vrijwillig doen, omdat wij genieten willen in vrijheid, in de plegtige eenzaamheid van het woeste landschap, in de frissche, zuivere lucht, die over de bruine heuvelen der Veluwe waait, in het geurend lommer der eeuwenheugende wouden, - omdat wij een landstreek vol poëzij, vol herinneringen, willen doorkruisen, - omdat wij de Veluwe willen leeren kennen in haren ouden toestand en ons verplaatst willen zien in eeuwen, die lang achter ons liggen, - omdat wij van ons uitstapje naar Apeldoorn zooveel mogelijk genot willen hebben. Daarom sporen wij tot Putten en voorts gaan wij wandelen. Wie 't met ons doen wil, moet een open oog en een open hart hebben voor de natuur. Anders vindt hij 't vervelend. Van vermoeijenis moet hij niet weten, want eens op weg, moet hij voort. Aan tafelweelde moet hij niet verslaafd zijn, want op iets, wat naar een' maaltijd gelijkt, heeft hij maar zeer weinig kans. Overigens dient hij zich goed te doordringen van de gedachte, dat een Veluwsch uur gansch iets anders is, dan een gewoon uur, vooral, wanneer hij niet als een postbode zonder omzien voort wil jagen. Iedere gelegenheid, om zich omtrent de rigting te vergewissen, moet hij aangrijpen, want als hij Putten door is, heeft hij huis noch hut, mensch noch kind te verwachten, om den weg te vragen. Wie nu op deze dingen zich heeft voorbereid, die aanvaarde goedsmoeds den togt."

² We wijzen onder meer op het werk van Frank van Doorn, Peter Bijvank en Paul op den Brouw.

³ Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 1993.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 1.1. Ligging van de gemeente Putten.

De gemeente Putten kent een goede ontsluiting. Het gemeentelijk grondgebied wordt geheel in het westen doorsneden door de A28, waardoor het agrarisch cultuurlandschap van de randmeerkust wordt gescheiden. Daarnaast loopt de oude Zuiderzeestraatweg (N798) door de gemeente. Deze weg verbindt de dorpen langs de Zuiderzeekust. De N303 is de route richting Voorthuizen. Ten noorden van het dorp Putten komen beide N-wegen bij elkaar en gaan als N303 verder richting Ermelo. Putten kent daarnaast een station aan de zogenaamde Centraalspoorweg, gelegen aan de Stationsstraat.

Team

De samenstelling van de cultuurhistorische waardenkaart werd uitgevoerd door een team van RAAP, Overland en het Monumenten Advies Bureau (MAB). De kartering en beschrijving van het historisch cultuurlandschap werd uitgevoerd door Jan Neeffjes (Overland). Samen met Arjan Roos bracht hij ook het historisch opgaand groen in kaart. CeesJan Frank (MAB) inventariseerde en

waardeerde de historische bouwkunst en stedenbouw. Steven van der Veen (RAAP) nam de kartering en rapportage van een groot deel van de landschapselementen voor zijn rekening. Janne van Boldrik (RAAP) verwerkte een aantal inventarisaties van de veld- en boerderijnamen in het GIS. Christian Brouns (RAAP) analyseerde de historische nederzettingslocaties ten aanzien van hun huidige toestand. Thomas Engels (RAAP) zorgde voor de opmaak van de kaarten en de verwerking van de GIS-data. Felix ter Schegget (RAAP) verzorgde de opmaak van het rapport. Luuk Keunen (RAAP) fungeerde als projectleider, verzorgde de communicatie, integreerde alle aangeleverde deelinventarisaties en nam de samenstelling van het rapport voor zijn rekening.

Dankwoord

De samenstelling van de cultuurhistorische waardenkaart was niet mogelijk geweest zonder de kritische en opbouwende reacties van de projectgroep vanuit de ambtelijke organisatie, te weten Jan Doornbos en Maarten Wispelweij (regioarcheoloog Noordwest-Veluwe). De klankbordgroep, bestaande uit leden van het Puttens Historisch Genootschap en zelfstandige onderzoekers, leverde een zeer waardevolle bijdrage aan dit eindresultaat. Daarvoor willen we iedereen van harte bedanken.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de methodiek en de bronnen uiteengezet. In hoofdstuk 3 volgt een toelichting op de landschapstypen en in hoofdstuk 4 op de landschapselementen. Vervolgens gaan we in hoofdstuk 5 in op het immaterieel erfgoed en in hoofdstuk 6 op de historische bouwkunst en stedenbouw. De kaartbijlagen 1 en 2 geven een beeld van de historische kenmerken van landschap en bouwkunst, terwijl de kaartbijlagen 3 en 4 de waardering en herkenbaarheid laten zien.

Dit rapport biedt in de eerste plaats een methodische en inhoudelijke toelichting op de gebieden, structuren en objecten die op de kaarten staan afgebeeld. Er is geen chronologische ontwikkelingsgeschiedenis van het Puttense landschap in dit rapport opgenomen. Deze geschiedenis is gedeeltelijk verwerkt in de toelichting op de landschapstypen. Verder verwijzen we voor een landschaps- en nederzettingsgeschiedenis naar de toelichting op de archeologische waarden- en verwachtingskaart (RAAP-rapport 2462).⁴

Gebruik

De cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten bevat een zeer grote hoeveelheid informatie en is in de eerste plaats een GIS-product, dat straks via de gemeentelijke GIS-viewer gebruikt kan worden. Van de daarvan afgeleide analoge kaarten is om praktische redenen niet alle informatie te lezen. Dat heeft bijvoorbeeld te maken met meerdere puntsymbolen op één locatie die elkaar afdekken, veld- en boerderijnamen die elkaar zouden overlappen als ze allemaal zichtbaar zouden zijn, meerdere eigenschappen van één object (opgenomen in het GIS) die niet allemaal in het symbool tot uiting kunnen komen en de gekozen afbeeldingsschaal van 10:000. Wij raden derhalve aan telkens naast (of in plaats van) de analoge kaarten ook het GIS en de toelichtende rapportage te raadplegen om na te gaan welke informatie over een specifieke locatie voorhanden is.

---

⁴ Goossens, 2012.

2 Methoden en bronnen

2.1 Landschapstypen

2.1.1 Historisch cultuurlandschap: ‘Histland Putten’

De landschapstypen op kaartbijlage 1, en in het GIS dat erachter ligt, noemen we Histland-Putten. Histland deelt landschappen in naar hun ontginnings- en bewoningsgeschiedenis, voor zover herkenbaar in het huidige landschap. Twee aspecten zijn daarbij van belang. Het eerste aspect is de wijze van ontginning (kampontginning, broekontginning, etc.). De lijnen en structuren (wegen, wateren, verkavelingspatronen) die bij deze ontginning in het landschap zijn aangelegd, vormen de basis van de ontwikkeling van het landschap. Ze zijn vaak nu nog herkenbaar. Het tweede aspect is de latere gebruiksgeschiedenis en ontwikkeling van het landschap (verdroging, vernatting, intensivering, etc.). Ook deze ontwikkeling heeft zijn sporen in het landschap nagelaten. Op de oudste topografische kaarten is het resultaat van deze landschapsvormende processen te zien. Dat zijn de kaarten van De Man (omstreeks 1812), de topografisch-militaire kaarten (omstreeks 1850) en de zogenaamde bonneblaadjes (vanaf circa 1870 tot 1940). Het landschap zoals af te lezen op deze (veelal) 19e-eeuwse kaarten wordt vaak beschouwd als de referentie voor het historische landschap. Deze referentie moeten we echter niet te absoluut zien. In de 19e eeuw was er in het Puttense landschap volop dynamiek gaande en ook na deze periode ontstonden er landschappen die we als historisch kunnen beschouwen. Het jaar 1850 wordt beschouwd als de omslag van landschappen die we ‘oud’ noemen (kampontginningen, broekontginningen, oude bossen) naar landschappen die we als ‘jong’ beschouwen (jonge ontginningen, jonge bossen).

Samenvattend geven de landschapstypen op kaartbijlage 1 en de bijbehorende toelichting informatie over:

- de ontginningsgeschiedenis;
- de latere bewonings- en gebruiksgeschiedenis;
- het landschapsbeeld in de periode 1850-1930;
- recente veranderingen en de historische kenmerken van het landschap nu.

2.1.2 Inventarisatie van (historische) landschapstypen

In totaal zijn circa 500 deelgebieden ingedeeld naar historische landschapstypen. De landschappen zijn in eerste instantie gekarakteriseerd naar hun voorkomen halverwege de 19e eeuw, waarbij gebruik is gemaakt van bovengenoemde kaarten. Om de historisch-geografische kenmerken van het huidige landschap te karakteriseren is tevens gebruik gemaakt van Bing Maps, luchtfoto's, Google Earth, Google Streetview en (beperkt) veldwerk. Uiteindelijk leverde deze methodiek een inventarisatie op van de landschapstypen in de gemeente Putten (weergegeven op kaartbijlage 1).

Omstreeks 1850 bestond in Putten een grote variatie aan historische landschappen die na een gebruiksgeschiedenis van meer dan duizend jaar tot stand waren gekomen. Het landschap was het

resultaat van voornamelijk agrarisch gebruik, van bosbouw, van waterbeheer en van landgoedaanleg, dat van gebied tot gebied verschilde. Dat leverde vele regionale variaties op. Om het historische landgebruik in te schatten, is gebruik gemaakt van bodemkaarten en oude grondwatertrappenkaarten. De bodem en hydrologie waren niet alleen bepalend voor de gebruiksmogelijkheden van de Puttense boeren, maar waren deels ook weer het resultaat van hun wijze van ontginning, ontwatering en landbouw. Om de oudere landschapsgeschiedenis te reconstrueren is gebruik gemaakt van geomorfologische kaarten, hoogtebeelden, literatuur, en historisch-geografische interpretatie van verkaveling- en wegenstructuren.

Ook in de 20e eeuw kregen de Puttense landschappen karakteristieken die we nu tot de historische kenmerken rekenen. Vandaar dat we voor deze periode gebruik hebben gemaakt van jongere topografische kaartseries, de zogenaamde bonneblaadjes (tot 1940), naoorlogse topografische kaarten, luchtfoto's en het meest recente top10-vector bestand.

Ontwikkelingen als verbeterde ontwatering, verbeterde ontsluiting, bevolkingsgroei, infrastructuur, etc. maakten het in de loop van de 20e eeuw mogelijk het landschap steeds meer naar de hand van de gebruiker te zetten. Processen als schaalvergroting, bebouwing van lage gebieden, intensivering van de landbouw en verwijderen van houtsingels en sloten hadden vaak een nivellerend effect op de landschappelijke verscheidenheid. Dergelijke processen worden meestal beschouwd als een aantasting van het historische landschap. Deze aspecten komen tot uiting in de waardering van historische cultuurlandschappen (op kaartbijlage 3; zie § 2.1.4).

2.1.3 Prestedelijk landschap

De sfeer en de eigenheid van wijken en straten hangt, naast de stedenbouwkundige opzet en de aanwezige wijken, ook af van het landschap zoals dat bestond voordat het gebied bebouwd was. Van het dorp Putten is daarom het zogenaamde 'prestedelijk landschap' in kaart gebracht (eveneens aangegeven op kaartbijlage 1). De bebouwde kom is ingedeeld naar de landschappen die aanwezig waren voordat de verstedelijking toesloeg, ofwel voordat de bebouwing zich vanuit de oude kern over het omliggende landelijk gebied verspreidde. Delen van het dorp Putten zijn getypeerd naar het vroegere landschapstype dat er lag en naar de mate waarin dat landschap herkenbaar is.

2.1.4 Waardering historisch landschap en herkenbaarheid prestedelijk landschap

Na de inventarisatie is voor de 500 deelgebiedjes van het buitengebied van de gemeente Putten een waardering (historisch-geografische waarde) vastgesteld. De gebieden zijn gewaardeerd volgens een 1-5 schaal. Deze waardering is op kaartbijlage 3 weergegeven. Zie § 3.5 voor een toelichting op de waarden.

Voor de bebouwde kom is de herkenbaarheid van het prestedelijke landschap bepaald. Evenals de waardering van de landschapstypen is de herkenbaarheid van het prestedelijk landschap weergegeven op kaartbijlage 3. Zie verder § 3.6 voor een toelichting

2.2 Landschapselementen

In thematische databases en naar categorie onderverdeeld op kaartbijlage 1 is een groot aantal landschapselementen opgenomen. Voor elk landschapselement is in de achterliggende database de specifieke bron opgenomen. Hieronder benoemen we een en ander op hoofdlijnen.

2.2.1 Aardkunde en prehistorische landschapselementen

Op basis van archeologische datasets, zoals ARCHIS en de AMK, hebben we bekende grafheuvels in kaart gebracht. In aanvulling daarop is een analyse van het AHN2 (Actueel Hoogtebestand Nederland) uitgevoerd met als doel potentiële nieuwe grafheuvels te identificeren en in het terrein zichtbare relictten van de permafrost uit de laatste ijstijd op te sporen.

2.2.2 Infrastructuur

De historische wegen, paden, brinken/pleinen, spoorlijnen en objecten die daaraan gerelateerd zijn/waren, zijn geïnterpreteerd aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832, de Chromotopografische Kaart des Rijks uit de jaren 1900 en 1930 en literatuur en documentatie van verschillende aard. In globale tijdsperiodes is aangegeven wanneer deze lijnelementen zijn aangelegd, rechtgetrokken of verdwenen. Op basis van historisch kaartmateriaal en studies van het Gelders Genootschap en de Provincie Gelderland hebben we een nadere duiding aan oude doorgaande routes gegeven.⁵ Een eerdere inventarisatie van kerkepaden is hierin geïntegreerd.⁶

De op kaartbijlage 1 opgenomen infrastructuur is zo compleet als van historisch kaartmateriaal te herleiden was. Dat betekent dat het mogelijk is dat bijvoorbeeld padenstelsels binnen buitenplaatsen niet of niet volledig gekarteerd zijn. Op dit schaalniveau kunnen aanvullingen wenselijk zijn.

Wegen die pas na 1832 zijn ontstaan en/of aangelegd en inmiddels weer zijn verdwenen, zijn niet gekarteerd. Daarom ontbreekt bijvoorbeeld de legendacategorie 'weg, 1832-1900, nu verdwenen', terwijl dergelijke wegen wel bestaan hebben. Dat heeft te maken met methodische oorzaken. Kaartmateriaal van na 1832 (zoals de bonneblaadjes) heeft een dermate grote afwijking dat de ligging op basis van dit kaartmateriaal alleen onmogelijk heel precies aan te geven is. Veel preciezer gegeorefereerd kaartmateriaal, zoals het kadastraal minuutplan uit 1832 of de huidige topografische kaart, laat deze wegen immers niet zien.⁷ Er is daarom in zijn geheel van afgezien, zoals dat ook voor andere gemeentelijke kaarten in de Gelderse Vallei achterwege is gebleven. Een exacte kartering van deze generatie wegen en paden zou om een meer tijdsintensieve cartografische tussenstap vragen, bijvoorbeeld via tussentijds kadastraal kaartmateriaal.

2.2.3 Waterstaat

Aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832 en de Chromotopografische Kaart des Rijks uit ongeveer 1900 zijn de locaties geïnterpreteerd waar destijds bruggen, sluizen, vonders,

⁵ Wabeke, 2011.

⁶ Inventarisatie door RAAP in opdracht van Landschapsbeheer Gelderland; intern document.

⁷ Er kunnen afwijkingen tot wel 40 meter ontstaan, hetgeen onwenselijk is op deze kaartschaal.

sprengkoppen, watergangen en dijken hebben gelegen. Ook de historische kustlijn is aangeduid. Voor lijnelementen is aangegeven of deze nog bestaan of inmiddels verdwenen zijn.

2.2.4 Verkaveling

Bewaard gebleven kavelgrenzen zeggen iets over de gaafheid van het landschap ten opzichte van de referentieperiode. Meer dan wegen en waterlopen is de verkaveling immers onderhevig aan landbouwkundige vernieuwingen, zoals schaalvergroting. Kavelgrenzen zijn ingetekend op basis van een vergelijking tussen de kadastrale minuutplans uit 1832, de enige gemeentedeckende volledige kaart van de verkaveling vóór 1850 en een recente luchtfoto. Alleen de kavelgrenzen tussen percelen zijn aangegeven; wanneer een historische weg of waterloop (bestaand of verdwenen) op kaartbijlage 1 staat, is op basis daarvan al duidelijk dat daar in het verleden ook een kavelgrens lag.

2.2.5 Opgaand groen

Van alle structuren met opgaand groen (bosjes, lanen, bomenrijen, singels, houtwallen) die volgens de topografische kaart in het buitengebied aanwezig zijn (in Putten circa 2.500 stuks), is beoordeeld of ze als historisch gekenmerkt kunnen worden. Deze elementen kunnen zowel lijnvormig (lanen, bomenrijen) als vlakvormig (bosjes, boomgroepen) zijn. Losse bomen zijn niet in kaart gebracht. 'Historisch' betekent niet dat de bomen oud zijn, wel dat de structuur een zekere ouderdom heeft of past in het historische landschap.

Groen binnen de bebouwde kom, in bos- en heidegebieden en in buitenplaatsen is het groen niet systematisch geïnventariseerd. Deze structuren zijn zonder uitgebreid veldwerk moeilijk van hun omgeving te onderscheiden zijn.

De wijze waarop de groenstructuren zijn ingedeeld, is te lezen in § 4.6.

2.2.6 Aarden wallen

Aarden wallen zijn in meerdere stappen in kaart gebracht. De eerste stap vormde een gedetailleerde analyse van het AHN2 op basis waarvan potentiële wallen in kaart konden worden gebracht. Deze zijn vervolgens in verschillende functionele categorieën ondergebracht voor zover dat zonder veldwerk mogelijk was. Op basis van lokale kaart- en veldstudie, met name door Peter Bijvank, kon de database verder worden aangevuld.

2.2.7 Industrie, nijverheid en delfstoffenwinning

Om relictten van historische industriële ontwikkeling en delfstoffenwinning in kaart te brengen, was een combinatie van bronnen noodzakelijk. Het betreft historisch kaartmateriaal, databases van bekende historische bebouwing alsmede het AHN2. Die laatste bron was noodzakelijk om historische winningsgaten in kaart te brengen en waar mogelijk te duiden.

2.2.8 Religie

Op basis van een vergelijking tussen historisch kaartmateriaal en recente topografische kaarten zijn historische kerkhoven en begraafplaatsen in beeld gebracht. Hierbij zijn de jaren 1950 als

grens aangehouden van wat we nog cultuurhistorisch relevant achten. Kerken maken onderdeel uit van de historische nederzettingslocaties (1832) en de gebouwd-objectdatabases, en zijn daarom niet aanvullend nog eens onder deze categorie in beeld gebracht.

2.2.9 Bestuur en landinrichting

Doel van dit onderdeel was het in kaart brengen van RD-punten, die we op basis van de betreffende laag uit de digitale Topografische Kaart hebben kunnen selecteren. Reeds bestaande inventarisaties uit het West-Veluweproject bevatten digitale informatie over buurt- en markegrenzen, die in het kaartbeeld konden worden geïntegreerd.

2.2.10 Oorlog en defensie

Relicten van oorlog en defensie zijn voornamelijk in kaart gebracht door het raadplegen van bestaande databases (www.4en5mei.nl, www.tracesofwar.com) en landelijke en lokale literatuur. Daarbij merken we op dat vooral de Tweede Wereldoorlog een rol speelt in Putten en andere periodes van oorlogsvoering en defensief handelen ondervertegenwoordigd zijn in de gemeente.

2.2.11 Recreatie en toerisme

Op basis van literatuur- en kaartstudie zijn betekenisvolle plekken in relatie tot recreatie en toerisme in beeld gebracht. Hieronder rekenen we ook 'sport en spel' voor de lokale bewoners.

2.2.12 Historische nederzettingslocaties (1832) en overige landschapsstructuren in relatie tot erven

Historische nederzettingslocaties die samen de bebouwingsstructuur van een groot deel van het buitengebied weergeven, zijn geïnteriseerd aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832.⁸ Er is daarbij een typologische onderverdeling gemaakt. Ook zijn grachten/vijvers geïnteriseerd die samenhangen met de historische nederzettingslocaties. Hierbij is aangegeven of ze nu nog bestaan of dat ze zijn verdwenen. Pollen zijn geïnteriseerd aan de hand van een bodemkartering 1:10.000.⁹ Bepalend voor opname was zichtbaarheid in het terrein, in het reliëf dan wel door (historische) bebouwing.

2.3 Immaterieel erfgoed

Het onderdeel 'immaterieel erfgoed' is nog maar beperkt uitgewerkt; het bevat nu uitsluitend toponiemen. In de toekomst zou het wenselijk zijn om onder dit thema ook aandacht te besteden aan sagen/legenden, volksfeesten, gebeurtenissen, etc. Om dat raamwerk alvast te creëren hebben we er toch voor gekozen om de overkoepelende aanduiding 'immaterieel erfgoed' te gebruiken.

De toponiemen zijn ingedeeld in twee categorieën: 'boerderij- en huisnamen' en 'veld- en gebiedsnamen'. De gebiedsnamen duiden op samenhangende ontginningseenheden die ook de aard van het vroegere landschap aanduiden. Dit zijn grotere gebieden die vele hectares omvatten. De veld-

⁸ Hierbij kon gebruik worden gemaakt van de bestaande kartering voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart (Goossens, 2012), die verder is aangevuld.

⁹ Leenders e.a., 1990.

namen zijn afkomstig van één enkel of meerdere percelen samen. Met de boerderij- en huisnamen worden de locaties van zowel verdwenen als bestaande boerderijen aangegeven. De gebruikte toponiemen zijn merendeels afkomstig uit twee publicaties van Wim Hagoort (1984 en 2006), aangevuld met kleinere collecties en publicaties. Aan de hand van bekende kadastrale nummers en adressen kon, met behulp van de BAG, topografische kaarten en kadastrale minuutplannen uit 1832, de juiste locatie worden bepaald. In sommige gevallen zijn bekende boerderij- en veldnamen niet vermeld. Het niet kunnen bepalen van de locatie door gebrek aan informatie was hiervoor de voornaamste reden.

De inventarisatie is verre van compleet. Met name door de nadruk van de verschillende publicaties op het zuidwestelijk en zuidelijk gedeelte van de gemeente zijn vooral de veldnamen voor andere delen van de gemeente maar heel beperkt in kaart gebracht. Aan de hand van diverse inventarisaties konden de boerderijnamen wel relatief compleet op kaart worden gezet. Daarbij moeten we opmerken dat de kwaliteit van verschillende bronnen onduidelijk was (met name bron 3) en dat er derhalve onvolkomenheden in deze kaartlaag kunnen voorkomen.

In onderstaand overzicht noemen we de verschillende bronnen en de wijze waarop hiermee is omgegaan. De nummering verwijst naar de bron in het GIS.

Bron 1: dissertatie W.J. Hagoort (2006): Deze bron is leidend voor de opname van toponiemen uit het kadaster (kadastrale sectie I, blad 1-5). Alle veldnamen, gebiedsnamen en boerderijen binnen het gebied van kadastrale sectie I die met een perceelsnummer waren aangegeven, zijn met behulp van deze bron ingevoerd.

Bron 2: scriptie W.J. Hagoort (1984): Deze bron is leidend bij de opname van toponiemen uit het kadaster (kadastrale secties G en H). Deze toponiemen (veldnamen, gebiedsnamen en boerderijnamen) en de bijbehorende perceelsnummers zijn afgelezen uit de kaarten achter in het boek en vervolgens ingevoerd. Bij verschillen tussen bron 1 en bron 2 was bron 1 leidend.

Bron 3: boerderijnamenkaart 'Een historisch zwerftocht door het landschap van Putten': Door middel van het georefereren van de kaart en op basis van het aangegeven nummer met een bijbehorende lijst zijn deze boerderijnamen ingevoerd. De boerderijnamenkaart is vrij grofschalig, dus bij twijfel zijn namen niet overgenomen. Bij verschillen waren de bronnen 1 en 2 leidend.

Bron 4: 'rapport per woning, vernummeringsgeschiedenis': Twee boerderijen zijn met het huidige adres op Google Maps opgezocht waarna de toponiemen op kaartbijlage 1 geplaatst zijn.

Bron 5: Chomotopografische Kaart des Rijks ('bonneblaadje'), omstreeks 1900: Op basis van georeferende kaartbladen zijn de toponiemen aan de database toegevoegd.

Bron 6: Puttens Historisch Genootschap: De boerderij Pepersgoed, Rimpelerweg 2, was een schriftelijke mededeling.

Bron 7: Feestbundel D.P. Blok: In de publicatie voor D.P. Blok waarin meerdere auteurs een bijdrage hebben geleverd, onder wie Wim Hagoort, is een kaartje opgenomen met Werdense boerderijen in Putten (pag. 111, afbeelding 2). Deze boerderijen zijn in het onderschrift van namen voorzien.

Bron 8: Chomotopografische Kaart des Rijks ('bonneblaadje'), omstreeks 1930: Op basis van gegeorefereerde kaartbladen zijn de toponiemen aan de database toegevoegd.

Bron 9: Topografische Kaart, omstreeks 1950: Op basis van gegeorefereerde kaartbladen zijn de toponiemen aan de database toegevoegd.

Bron 10: Database TBL Perceel van gemeente Putten: Het Gemeentearchief Putten beschikt over een database met onder meer boerderijnamen en adressen. Deze zijn overgenomen in de database. In deze database stonden alle woningen met naam, bouwjaar, verbouwingen, namen, adres, bewoners (als deze informatie bekend was). Hiervan is alleen de boerderij- of woningnaam overgenomen. Panden met bouwjaar na 1951 zijn niet overgenomen. Aan de hand van de adressen konden de namen op kaartbijlage 1 worden opgenomen.

Bron 11: artikelen van Peter Bijvank: Uit een reeks artikelen van Peter Bijvank (gepubliceerd op zijn website, tot en met december 2014) werden nog ontbrekende veld- en boerderijnamen in de database overgenomen. Het betreft onder meer de locaties van Middel Gerven en de Bleickstroet.

Bron 12: Jaarboek PHG 1992: In het jaarboek uit 1992 van het Puttens Historisch Genootschap is een inventarisatie van boerderijen opgenomen. De lijst met boerderijnamen en adressen begint op pagina 55. Ze staan geordend op alfabetische volgorde van het adres. Bij het merendeel van de boerderijen stond er een boerderijnaam achter. Boerderijen zonder naam zijn (uiteraard) niet overgenomen.

Bron 13: archeologische waarden- en verwachtingskaart: De Kelnarij met zijn locatie is overgenomen uit de archeologische waarden- en verwachtingskaart.

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Inventarisatie

Bij de inventarisatie van de historische bouwkunst en stedenbouw, weergegeven op kaartbijlage 2, hebben we op hoofdlijnen de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- De inventarisatie richt zich op buitenkant van panden (dus niet interieurs).
- De tijdsgrens van de inventarisatie ligt in principe bij 1970.
- Het kwaliteitsniveau van de inventarisaties is hoog, op gemeentelijk monumentniveau.
- Rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten worden als zodanig herkenbaar op de kaart (kaartbijlage 2) aangegeven.

Definitie

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde 'bovengrondse' gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige structuren, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst in de openbare ruimte (dat wil zeggen: wandkunst, nagelvast verbonden met architectuur), etc. Tevens vallen beschermde dorpsgezichten, voor zover aanwezig, onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten/ensembles, historische buitenplaatsen en gebieden.

Voor het onderdeel (historisch-)bouwkundige waarden zijn zowel beschermde als onbeschermde objecten en ensembles geïnventariseerd, gewaardeerd en geselecteerd ten behoeve van de inventarisatiekaart (kaartbijlage 2). De onderlinge samenhang, de ruimtelijke context en de historische gebiedskarakteristiek, speerpunten in het ruimtelijk erfgoedbeleid, kunnen zo optimaal worden vergeleken en gewogen. Ook alle rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in de inventarisatie opgenomen en gewaardeerd.

Inventarisatieperiode

In de inventarisatie is in principe de tijdsperiode tot circa 1965-1970 onderzocht, tot en met de wederopbouwperiode. Incidenteel kunnen jongere objecten in de inventarisatie zijn opgenomen, bijvoorbeeld wanneer de planvorming en het ontwerp van voor 1970 zijn of wanneer het betreffende item onlosmakelijk deel uitmaakt van een ouder ensemble. Met de toevoeging van de wederopbouwperiode is dus een verdiepingsslag gemaakt ten opzichte van de rijks- en gemeentelijke monumentenlijst.

Bureauonderzoek en veldwerk

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten en de lijst met karakteristieke bebouwing, opgenomen in het rapport *Stedebouwkundige randvoorwaarden voor de bebouwde kom van Putten* (door Gemeente Putten/Ontwerpbureau TKA). Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede via internet beschikbare inventarisaties van bijvoorbeeld oorlogsmonumenten, molens, industrieel erfgoed en de database van het Nieuwe Instituut (BONAS-archiwijzer). Ook de historische kring heeft relevante suggesties voor aanvulling van de inventarisatielijst gedaan.

Het veldwerk is in twee fasen uitgevoerd: een integrale veldinventarisatie van de bebouwde kom van Putten is uitgevoerd op 13 november 2014. Het buitengebied is in eerste instantie via luchtfoto's en Google Maps (Streetview) geïnventariseerd. Geïsoleerd gelegen objecten en via Streetview niet te beoordelen items zijn daarna in één veldwerkdag (21 januari 2015) bezocht en beoordeeld.

De objecten en ensembles zijn vanaf de openbare weg geïnventariseerd. Een groot deel van de geïnventariseerde objecten en ensembles (in het bijzonder in de bebouwde kom) is, voor zover goed zichtbaar vanaf de openbare weg, tevens gefotografeerd. Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samen-

hangende historische structuren (de historische kern van Putten, buurtschappen). Ook reeds beschermde monumenten zijn opnieuw bekeken. De inventarisatie biedt immers een goede gelegenheid om de huidige staat van overlevering te beoordelen en eventueel niet-beschermde erfbebouwing alsnog onder de aandacht te brengen. De terreinen van de verschillende landgoederen zijn niet opnieuw bezocht. Voor deze terreinen is voldoende informatie beschikbaar via de redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

De geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen dat ze alle in meer of mindere mate een positieve bijdrage leveren aan de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble)waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd (zie § 2.4.3).

2.4.2 De database legenda

Database met variabelen

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide database met een aantal variabelen. Deze database is gekoppeld aan het cultuurhistorisch GIS. De variabelen zijn:

- Bag-nummer;
- categorie;
- subcategorie;
- objecttype;
- subtype;
- adres;
- huisnummer;
- kern;
- naam;
- oorspronkelijke functie;
- huidige functie;
- exacte datering;
- periode datering;
- ontwerper;
- bouwstijl;
- status bescherming;
- bouwhistorische verwachting.

Bouwkundige eenheden

In principe is ieder gebouwd object (bouwkundige eenheid met een zelfstandig adres) apart in de database en op kaartbijlage 2 opgenomen. Dit geldt ook voor de vrijstaande bijgebouwen. Hierbij

is zoveel mogelijk uitgegaan van de wijze waarop de bijgebouwen in de GBKN zijn gekarteerd en van een eigen bag-nummer zijn voorzien. Soms zijn oorspronkelijke bouwkundige eenheden naderhand gesplitst en zijn de onderdelen van eigen huisnummers en bagnummers voorzien. Deze onderdelen zijn in dat geval afzonderlijk in de database opgenomen. Ook onderdelen van dubbele of meervoudige woningblokken zijn als afzonderlijke objecten (dus per huisnummer) in de database opgenomen. Ook hier is de bag-informatie leidend. Indien relevant zijn ook losse onderdelen in tuinen en op erven in de inventarisatie meegenomen en in database en kaart afzonderlijk vermeld (bijvoorbeeld toegangshekken, baarhuizen op begraafplaatsen, bakhuizen). Historische begraafplaatsen zijn als vlak opgenomen.

Categorieën

In de inventarisatie wordt een aantal bouwcategorieën onderscheiden (zie het onderstaande lijstje). Binnen de bouwcategorieën bestaan verschillende bouwtypen, als verfijning van de hoofdcategorie. Deze 'bouwtypen' zijn in een aparte kolom van de bijbehorende database vermeld. In de categorie 'agrarisch' wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt in de bouwtypen 'boerderij', 'schuur', 'hooiberg', 'bakhuis'. Daarnaast is een verdere verfijning van de typologie mogelijk.

De verschillende categorieën zijn in de aan kaartbijlage 2 gekoppelde database vermeld. De categorieën zijn:

- agrarisch;
- bestuur en rechtspraak;
- gedenken (waaronder funerair erfgoed);
- gezondheidszorg;
- handel;
- industrie en bedrijvigheid;
- infrastructuur en waterstaat;
- kasteel, buitenplaats;
- objecten;
- onderwijs;
- religie;
- sport, spel en recreatie;
- tuin, park en plantsoen;
- wooncultuur.

Datering

De informatie over de exacte en geperiodiseerde datering is afkomstig uit verschillende bronnen: redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten, inventarisatielijsten, lokale literatuur, opschriften op gevels, uiterlijke kenmerken en de bag-informatie.

Overige informatieve variabelen in de database

De overige informatie in de database (naam, functies, ontwerpers, etc.) is verzameld aan de hand van beschikbare informatie in eerdere inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen, (lokale) literatuur en via de input van de historische kring.

Ensembles

Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende historische structuren (de historische kern van Putten, de uitbreidingswijken van voor en na de Tweede Wereldoorlog, de landgoederen en boerderijenensembles in het buitengebied). Ook reeds beschermde monumenten zijn opnieuw bekeken. De inventarisatie biedt immers een goede gelegenheid om de huidige staat van overlevering te beoordelen en eventueel niet beschermde erfbebouwing alsnog onder de aandacht te brengen.

De selectie van de 'nieuwe' objecten en ensembles heeft plaats gevonden op basis van de ruimtelijke en cultuurhistorische selectiecriteria: stedenbouwkundige/landschappelijke en ensemblewaarden, lokaalhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, herkenbaarheid, gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Zowel de beschermde als de niet-beschermde objecten en ensembles zijn meegenomen. Op verzoek van de opdrachtgever is ingestoken op een relatief hoog kwaliteitsniveau van de inventarisaties. Hierbij is de gemiddelde cultuurhistorische/architectuurhistorische kwaliteit van de door de gemeente onderscheiden 'karakteristieke gebouwen' richtinggevend geweest.

2.4.3 Waardering historische bouwkunst en stedenbouw

Waardering in schaalniveaus

Bij de waardering van de objecten wordt uitgegaan van verschillende schaalniveaus ('orden'), waaraan, naast regulier beschermingsbeleid via Monumentenwet of erfgoedverordening, specifiek beleid via het bestemmingsplan gekoppeld kan worden. De waarderingsskaart (kaartbijlage 4) is daarmee ontwikkelingsgericht en geeft informatie over hoe om te gaan met de beschermde en onbeschermde waarden, wanneer ontwikkelingen plaats vinden of moeten worden getoetst (behoud, onderzoek, ontwikkelingsmogelijkheden, randvoorwaarden en aanbevelingen). Kaartbijlage 4 kan als onderlegger worden gebruikt voor nieuwe bestemmingsplannen, maar ook als basis dienen voor de selectie van nieuwe gemeentelijke monumenten. De selectie van bijzondere stedenbouwkundige ensembles geeft een overzicht van die gebieden, waarbinnen ruimtelijke ontwikkelingen vanuit cultuurhistorisch perspectief om speciale aandacht vragen.

Criteria

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering (orden) heeft plaatsgevonden via een toetsing aan de hand van vijf ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

- het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van de omgeving; ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht en beschermde monumenten;
- het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging/zichtlijnen/*landmark*;
- het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de gebiedseigen functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied;

- het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
- het belang van het object vanwege de kenmerkende/bijzondere/zeldzame bouwstijl, typologie en/of vorm.

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar vooral contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de historische dorpskern, de uitbreidingswijken, de landgoederen en de agrarische ensembles in het buitengebied.¹⁰

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe rijksbeleid is geformuleerd.¹¹ Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers 'sterk bepalend voor de manier waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook gebieden zelf hebben immers cultuurhistorische kwaliteiten', aldus de Beleidsbrief MoMo.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald: xx, x, 0 of -.

- hoge waarde: xx;
- positieve waarde: x;
- neutrale waarde: 0;
- negatieve waarde: -.

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in drie klassen (orden):

- 1: zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 1): minimaal 3 maal xx en 2 maal x;
- 2: hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 2): minimaal 2 maal xx en 2 maal x;
- 3: positieve/beeldondersteunende kwaliteit (orde 3): alles daaronder, maar minimaal 3 maal x en 2 maal 0.

Zie voor verdere toelichting van de waardering, zie § 6.3.

Gebouwen met bouwhistorische kwaliteiten

In de waarderingskaart zijn ook de gebouwen met een bouwhistorische verwachting opgenomen. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen

¹⁰ Overigens zijn ook de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst. Zoals blijkt uit de inventarisatie vallen de al beschermde monumenten meestal binnen de hoogst gewaardeerde categorie (zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit).

¹¹ Volgens Beleidsbrief MoMo Modernisering Monumentenzorg, samengesteld door het Ministerie van OCW, november 2009.

vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, gevels met oude bouwsporen, etc.

Zo kan het in de oude kern van Putten gaan om gebouwen, die wellicht nog relictten bezitten, die samen met de verkavelingssporen verwijzen naar de laatmiddeleeuwse en jongere nederzettingontwikkeling.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten (of ouder). Ook de bebouwing op kasteel- en buitenplaatsen kunnen een bouwhistorische verwachting bezitten.

De gebouwen met een bouwhistorische verwachting zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria en in een van de drie orden ondergebracht. Het kan zowel beschermde als onbeschermde gebouwen betreffen. Het betreft dus een extra gewaardeerde kwaliteit binnen de totale inventarisatie.

(Steden)bouwkundige ensembles

Op kaartbijlage 4 zijn ook de belangrijke historische (steden)bouwkundige ensembles (in de legenda opgenomen onder het kopje 'stedenbouw') gewaardeerd in de volgende vijf categorieën, waardoor een schaal van 1 tot 5 ontstaat:

- zeer hoge waarde;
- hoge waarde;
- middenwaarde;
- basiswaarde;
- geen bijzondere waarde.

Deze schaalverdeling en de waardering sluiten aan bij de systematiek van de landschappelijke waardering (zie § 2.1.4). Na toetsing van de gebieden en ensembles op deze criteria (zie § 6.3.3, tabel 1) bleken in de gemeente Putten alleen de twee hoogste waarden voor te komen.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

3 Historisch cultuurlandschap

3.1 Historische landschappen Gelderse Vallei en Zuiderzeekust

3.1.1 Kampontginningen

Kampontginningen zijn de oudste ontginningen van de zandgronden.¹² Ze ontleen hun naam aan de vroegste vorm die ze hadden. Een kamp was een kleine, door wallen omgeven ontginning. In de Gelderse Vallei ontstonden de eerste kampen op de drogere gronden, waar akkers konden worden aangelegd. Die gronden lagen tegen de flanken van het Veluwemassief en op de hogere dekzandruggen in de Gelderse Vallei, voor zover ze voldoende ontwaterd waren om akkerbouw mogelijk te maken. Een kamp bestond in eerste instantie uit een door wallen omgeven akker, waarbuiten een nog 'woest' gebied lag met bos, heide en groenlanden waar het vee kon worden geweid. Later werden dergelijke kampen uitgebreid en werden nieuwe wallen aangelegd. Soms was een kamp direct al groter en werden binnen een kamp direct graslanden en gebruiksbosjes opgenomen.¹³ Eeuwenlang bleef het areaal van de kampontginningen beperkt van omvang. Verdere ontginning ten koste van heide was slechts zeer beperkt mogelijk vanwege de essentiële rol van heide en groenlanden in het landbouwsysteem. Hier graasde vee en werd strooisel gewonnen, en later geplagd. Het rundvee graasde op de heide en in de meer grazige lage gebieden, waaruit men ook hooi haalde voor de wintervoeding. Aan het einde van de Middeleeuwen ontstond het systeem van minerale plaggenbemesting. De mest en urine van het vee werd opgevangen in een bed van bos-, gras-, of heideplaggen. Daarmee ontstond plaggenmest, essentieel om de vruchtbaarheid van de akkers op peil te houden. Vanaf ongeveer de 15e eeuw werd door het vele plaggensteken de organische bovengrond van de heidevelden steeds dunner. Er kwam zand mee met de plaggen en de mest werd zandhoudend. Door het eeuwenlang toedienen van zandhoudende plaggenmest werden akkers opgehoogd tot soms 1 meter dikte. Om die reden werden de toch al hoger gelegen akkers nog hoger dan hun omgeving.

1 Droge kampontginningen (kd1)¹⁴

De droge kampontginningen ontstonden in gebieden met relatief uitgestrekte hogere zandgronden. In Putten lagen die aan de flanken van het Veluwemassief en op de grootste dekzandruggen. De droge kampontginningen horen waarschijnlijk tot de oudste kampontginningen in de Gelderse Vallei.¹⁵ De ontwikkeling van deze kampontginningen vond plaats vanaf de Vroege Middeleeuwen,

¹² Voor de bewoning van de Gelderse Vallei vóór de Vroege Middeleeuwen verwijzen we naar Scholte Lubberink e.a., 2015.

¹³ Kroes (1998) spreekt in dit verband van primaire en secundaire (later uitgebreide) kampontginningen.

¹⁴ De coderingen achter de landschapstypen (zoals hier kd1) corresponderen met een kolom in de GIS-database.

¹⁵ We gaan hierbij uit van het gegeven dat op de Nederlandse zandgronden onder de hoger gelegen enken vaak sporen worden gevonden van vroeg- en vol-middeleeuwse boerderijen die later naar de lagere randen van zandruggen verschoven. In Putten hebben we aanwijzingen voor een dergelijk fenomeen te Bijsteren (Scholte Lubberink e.a., 2015), maar het kwam ook elders op de oostelijke zandgronden voor (zie bijvoorbeeld Van Doesburg e.a., 2007 voor Salland, Twente en Achterhoek). Peter Bijvank wijst er op dat dit in Huinen mogelijk niet het geval was. Daar lagen de oudste gronden in de Middeleeuwen rond de brinkerven. Het is volgens Bijvank onduidelijk wanneer de hoger gelegen enk in gebruik werd genomen.

Figuur 3.1. Droge kamponggingningen met open field-karakter bij Groot Hell (foto Overland 348).

waarbij het heel goed mogelijk is dat hier al in de prehistorie, met name in de IJzertijd, nederzettingen lagen.¹⁶ De kamponggingningen hadden in eerste instantie vaak een individueel karakter. Er was geen sturing van bovenaf op de inrichting van het gebied. Natuurlijke lijnen, zoals de aanwezigheid van natuurlijk reliëf, bos of de ligging van oudere wegen, waren bepalend voor de landschapsopbouw. Daardoor ontstond meestal een onregelmatig patroon van wegen en perceelsgrenzen, vaak met kromme lijnen. Vanwege de relatief hoge ligging van de droge kamponggingningen waren sloten of afwaterende beken niet nodig.

Droge kamponggingningen met 'open field'-karakter (toevoeging F)

Naarmate de Middeleeuwen vorderden werd alle geschikte droge zandgronden in gebruik genomen als akker (figuur 3.1). Boerderijen, die in eerste instantie vaak nog op de hogere zandgronden stonden, verhuisden daarbij vaak naar de overgang naar de lagere zandgronden. Op een groot deel van de Nederlandse zandgronden ontwikkelden de bouwlandcomplexen zich tot grote open akkergebieden, zonder zichtbare perceelsscheidingen, zoals meidoornhagen of houtwallen. Er waren op de aaneengesloten akkers immers geen veekeringen nodig. Ook de wegen werden niet vergezeld van laanbomen.

Zo'n aaneengesloten bouwlandcomplex zonder opgaande begroeiing of bebouwing wordt internationaal ook wel 'open field' genoemd. In de gemeente Putten hadden de Putter Eng of Enk en de Huijnerenk een 'open-fieldkarakter'. De naam eng of enk duidt vaak op een gezamenlijke ontginning van bouwland en deze enken waren op de oudste kadasterkaarten dan ook verdeeld in vele percelen

¹⁶ Scholte Lubberink e.a., 2015.

Figuur 3.2. Deze droge kampongginning bij Huinerwal dankt het gecompartmenteerde karakter onder andere dankzij deze met eiken begroeide wal. Ooit was deze wal waarschijnlijk de grens tussen akkers (rechts) en heide aan de noordzijde (links), maar al in 1800 waren de kamponggingen verder naar het noorden uitgebreid (foto Overland 92).

(maar zonder zichtbare perceelsgrenzen). De Putter Eng is nu geheel onder de bebouwing verdwenen. De Huinerenk is versnipperd en bebouwd geraakt, waarbij slechts kleine delen nog een min of meer open karakter hebben. Ook een akkercomplex ten zuiden van boerderij Groot Hell heeft een open field-karakter, maar hier is geen sprake van een enk. Hier zijn afzonderlijke kamponggingen van enkele erven aaneengegroeid. Dit akkercomplex is nog zeer gaaf. Alle droge kamponggingen die nu nog enigszins een open field-karakter hebben, staan op kaartbijlage 1 met de toevoeging F.

Droge kamponggingen met 'gecompartmenteerd'-karakter (toevoeging C)

Op de West-Veluwe waren open fields vaak vrij zeldzaam. De meeste droge kamponggingen of enges in de gemeente Putten hadden een 'gecompartmenteerd' karakter (figuur 3.2). De afzonderlijke eigendommen en percelen, zo is op 19e-eeuwse kaarten te zien, werden omgeven en afgewisseld door houtwallen en bosstroken, waarschijnlijk met eikenhakhout. Er was hier een landschap met relatief kleine, vaak onregelmatig gevormde, akkers die waren omgeven door houtwallen, bosstrookjes en kleine bosjes. Alle droge kamponggingen die nu nog enigszins een gecompartmenteerd karakter hebben staan op kaartbijlage 1 met de toevoeging C.

2 Vochtige kamponggingen (kn1a)

De kamponggingen zijn de oudste ontginningen op vochtige (of beter: afwisselend natte en droge) zandgronden in de Gelderse Vallei. Hoewel delen van de Gelderse Vallei al in de IJzertijd werden bewoond, nemen we aan dat de vorming van het kamponggingenlandschap begon vanaf

de Middeleeuwen.¹⁷ Gezien de aanwezigheid van belangrijke hoven en vroege vermeldingen van plaatsnamen in schenkingsoorkonden in dit deel van de Gelderse Vallei, kunnen we aannemen dat de ontginning hier al in de Vroege Middeleeuwen al gaande was. Uit zeer oude bisschoppelijke rechten, zoals het Hondekoren, leidt Kroes (1998) af dat de ontginningen van de Gelderse Vallei begonnen op de dekzandruggen aan de oostrand, dicht bij het al ouder bewoonde Veluwemassief (mogelijk in gebieden die nu tot de droge kampongingen kunnen worden gerekend). Daarna kwamen ook op de meer westelijk gelegen dekzandruggen ontginningen tot stand. We kunnen aannemen dat eerst de grootste dekzandruggen werden ontgonnen. Naarmate de bevolking groeide kwamen ook de kleinere zandruggen aan de beurt. De uitbreiding van de kampongingen ging door tot in de 19e eeuw. Bevolkingsgroei noopte tot de stichting van nieuwe boerderijen. De oudste zonen hadden recht op het erf van de ouders. Jongere kinderen vestigden zich als keuters op de heide, waarvoor toestemming van de maalschappen voor nodig was. Bijvank (2013) laat zien hoe dit proces in zijn werk ging aan de hand van de boerderijen Groot en Klein Weelderen aan de Beulekampersteeg en de Gervenseweg. Deze keuterijen verkregen in 1622 beperkt gebruiksrecht op het Hellerveld. In de 19e eeuw hadden ze zich uitgebreid tot volwaardige boerderijen.

Kenmerkend voor de vochtige kampongingen is de kromme lijn. Wegen, perceelsgrenzen en waterlopen waren vaak bochtig. De vorm van akkers en weiden en de kampongingen waren aangepast aan de natuurlijke hoogten en laagten en dat gold ook voor de wegen die er langs liepen. Alleen als uitgestrekte natte gebieden in cultuur werden gebracht, kwamen er meer rechte lijnen voor. Indien dergelijke gebieden een groter areaal vormen, zijn ze afzonderlijk opgenomen als 'broekontginningen' (zie kaartcodes 9, 10, 11). Al in de natuurlijke situatie lagen er beken in de Gelderse Vallei, maar om grotere delen van het gebied in cultuur te brengen moest de ontwatering worden verbeterd. Dat was mogelijk door laagten tussen dekzandruggen met elkaar te verbinden met sloten of beken. Om die reden kunnen sommige beken dwars door dekzandruggen lopen. Kroes gaat ervan uit dat beeklopen ook werden rechtgetrokken.¹⁸ Deze door de mens beïnvloede beken kunnen plaatselijk toch een natuurlijk uiterlijk hebben gehad, doordat de beek een relatief groot verhang had en daardoor een versterkte neiging tot meanderen kreeg.

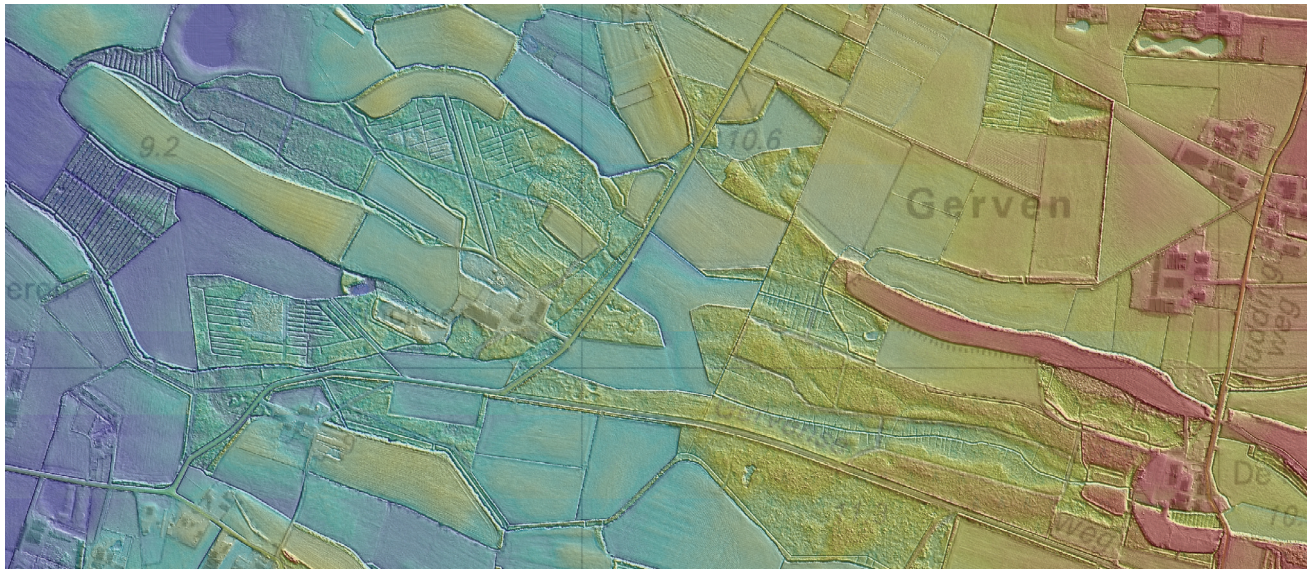
*Historisch beeld*¹⁹

Ooit bestond een groot deel van de Gelderse Vallei uit vochtige en natte heide en bossen met daarbinnen afzonderlijke kampen, omgeven door wallen (figuur 3.3). Vaak waren die kampen in de loop van de Middeleeuwen en Nieuwe tijd aaneengegroeid. Er ontstond dan een kampenlandschap met verspreid liggende boerderijen met akkers op de wat hogere gronden. In het landschap lagen veel wallen: op de overgang van heide naar kampen en ook binnen de kampen op de grens van de akkers. Met hun dichte beplanting met hakhout en doornige struiken hadden die een veekerende

¹⁷ Zoals blijkt uit recente opgravingen in Harselaar West. Zie o.a. Schut, 2014; zie ook Scholte Lubberink, 2015.

¹⁸ Bijvank (2012), die zich baseert op Baaijens, verklaart deze verschijnselen door de aanwezigheid van vloeieweiden. Wij gaan er van uit dat de gewijzigde beeklopen uit de ontginningstijd stammen en dat toen de ontwatering de eerste prioriteit moet hebben gehad. Om die ontwatering van laagtes tussen dekzandruggen te verbeteren is het plausibel dat door dekzandruggen werd gegraven. De bodems die daar lagen waren van nature al vrij vruchtbaar. Door mineralisatie van het eutrofe veen kwamen bovendien extra nutriënten vrij. We zien daarom geen aanleiding te veronderstellen dat de landschappelijke structuur tot stand is gekomen met het doel te bevoeien. Uiteraard konden deze lage gebieden wel regelmatig overstromen, zoals dat van nature ook kon gebeuren. En het is niet uit te sluiten dat structuren er mede toe dienden dit in goede banen te leiden.

¹⁹ Peter Bijvank geeft met de beschrijving van Gagelwijk (2014), Groot Koestapel (z.j.) en de walsystemen bij Gerven (Landschapslezer, z.j.) een fraai voorbeeld van de ontwikkeling en het historisch aanzien van vochtige kampongingen in de gemeente Putten.

Figuur 3.3. Hoogtebeeld (AHN2) van kamponggingingen bij Gerven. Duidelijk is hier de zuidoost-noordwest gerichte structuur van het landschap zichtbaar. Op de ruggen lagen akkers, in de laagten natte bosjes en weiden of heideveldjes. Kenmerkend voor landschap van Putten is de ligging van de akkers op langgerekte zandruggen. Bijvank (2013) gaat uitgebreid in op de lange akker midden-rechts met de naam Eerdbergen.

Figuur 3.4. Kamponggingingen in de omgeving van Kruishaarse Heide hadden in 1812 (hier op de kaart van De Man) deels nog een eilandkarakter, zoals die van Veldhuizen en De Ridder. Meer noordelijk waren de afzonderlijke kampen aan elkaar gegroeid. Op de kaart rechts is met een lichtbruine kleur aangegeven welke gebieden nu tot het kampenlandschap zijn gerekend (NB: bij de omgrenzing van de kamponggingingen is de situatie van omstreeks 1850 genomen. Daarom kan de omgrenzing afwijken van de situatie op de kaart van De Man). Bijvank (z.j.) gaat in op het kleine eilandje midden op het kaartje, met de naam Wilderen. Het was in 1667 nog maalschapsgrond, maar werd aangekocht door Killian van Rensselaer, die in Amsterdam woonde en bestuurder was van de West Indische Compagnie. Waarschijnlijk was dit kleine ruggetje op de heide geschikt om het door zijn pachter, de bewoner van boerderij Rensselaer, tot een akker te laten ontginnen. Het perceeltje is nog steeds in zijn oorspronkelijke vorm als een iets verhoogt kaveltje ten opzichte van de omgeving te zien.

functie. De boerderijen stonden op een lage rand van deze hoger gelegen akkers. De hogere akkers staken met een met hakhout begroeide steilrand af tegen de lagere gronden met graslanden, veentjes en bosjes. Ook waren er percelen met heiderestanten. De perceelsindeling en wegenstructuur was onregelmatig en bochtig. Plaatselijk (vaak in wat nattere gebieden) kwamen ook wat meer rechte lijnen voor. De boerderijen hadden, net als de wegen waar aan ze lagen,

Figuur 3.5. De kampontginning van Veldhuizen (gezien vanaf de Donkeresteeg) heeft de typische kenmerken van kampontginningen: bochtige wegen, afwisseling van bosjes en open gebied, greppels en sloten, en hoogteverschillen. De hogere ligging van de vroegere akker (nu weiland) is nog goed zichtbaar. De houtwal op de rand is verdwenen. Het lagere perceel op de voorgrond was ook vroeger grasland en hoorde ook tot de kampontginning. De wal rond de kamp die de afcheiding vormde naar de heide ligt achter ons (foto Overland 70).

steeds een andere oriëntatie. Het landschap was besloten. Er waren bosjes en veel perceelsscheidingen in de vorm van hagen en elzenhout. Bij veel boerderijen hoorden bosjes, singels en wallen met hakhout en waarschijnlijk hadden veel boerderijen een eigen bosje met opgaand hout. Dat deze bosjes in Putten zo goed bewaard gebleven zijn, heeft te maken met het grootgrondbezit. Bijvank (z.j.) laat aan de hand van een contract en voorwaarden van de Kelnarij van Putten zien dat bijvoorbeeld de pachtboeren niet zonder toestemming opgaand hout of hakhout dat rond hun landbouwpercelen stond, mochten oogsten.²⁰ Het hout vormde een groot deel van het kapitaal dat een hoeve vertegenwoordigde. Later, toen veel grondbezit was overgegaan naar landgoedeigenaren, werd daarnaast ook esthetiek en jacht een reden om bos te behouden. De rest van het bos en de houtwallen bestonden uit hakhout en waren lager. Bijzonder in Putten is dat veel kampontginningen nog in de 19e eeuw als afzonderlijke kamp te midden van natte heide waren te herkennen.

In grote delen van Putten is het oorspronkelijke landschap verrassend goed intact gebleven. Bochtige wegen, hoogteverschillen tussen akkertjes en groenlandjes, afwisseling tussen bosjes en open gebied en boerderijen in wisselende oriëntaties bepalen nog steeds het landschap (figuur 3.4 tot en met 3.8). In gebieden met een landgoedkarakter (toevoeging L) is het landschap in sterke mate geconserveerd. Hier is vaak nog bos bijgekomen doordat heide en een deel van de

²⁰ Bijvank nuanceert in een mededeling dat op de horige goederen van de Kelnarij meestal wel sprake was van vrij gebruik. Hier werd echter bijvoorbeeld voor opgaand hout de derde penning geëist door de kelnarij. Het hakhout was overigens voor de horige boeren van grote waarde en werd zeer goed beheerd.

Figuur 3.6. Vanwege de aanwezigheid van lanen, een fraaie afwisseling van open gebied en opgaand geboomte, maar ook door goed bewaard gebleven historische boerderijen en kavelinrichting heeft een groot gedeelte van de vochtige kamptonginningen nu een landgoedkarakter (toevoeging L). Foto van boerderij De Keut bij Gerven (foto Overland 13).

landbouwgrond is bebost. In andere gebieden is de landbouw vaak geïntensiveerd. Het landschap is hier enerzijds opener geworden doordat bos en houtwallen plaats hebben gemaakt voor landbouwgrond. Daarnaast is de hoeveelheid bebouwing vaak toegenomen doordat zich hier meer mensen hebben gevestigd en de omvang van de landbouwbedrijven is toegenomen. In alle gebieden is het kenmerkende contrast tussen hoog en laag afgenomen doordat akkers als nu vaak als grasland in gebruik zijn. Een deel van de laagtes is beter ontwaterd en kan ook als akker (vaak met maïs) in gebruik zijn genomen.

Figuur 3.7. Een relatief klein deel van de Puttense vochtige kamptonginningen ligt buiten de landgoederen. De bebouwingsdichtheid is hier soms sterk toegenomen waardoor het oorspronkelijke landschap minder goed te herkennen is. Maar ook sommige historische kenmerken zijn nog herkenbaar, zoals bochtige wegen, greppels en sloten en bosjes. (foto Overland 100, Klunenweg bij Huinen).

Figuur 3.8. Kamponggingningen waren omgeven door wallen die een vee- en wildkering vormden naar de omliggende woeste gronden. Aan de oostkant van de kleine kamponggingning De Ridder ligt een forse wal, die waarschijnlijk is opgehoogd met instuivend zand. Het gebied op de achtergrond, nu groene jonge ontginningen, was vroeger heide, waarvan delen waren verstoven (foto Overland 54).

Figuur 3.9. Broekige kamponggingning, waarin nog steeds de onregelmaat van de percelering is te herkennen, gezien vanaf de Waterweg naar het oosten. Bos met kleine akkertjes heeft hier plaats gemaakt voor grootschaliger ingedeeld landschap met vooral grasland. Op de achtergrond, iets links van het midden, boerderij Den Broek (foto Overland 266).

3 Broekige kamponggingen (kn1c)

Broekige kamponggingen liggen in het van oorsprong natte gebied met overwegend broekontgunningen ten westen van Putten, maar zijn een tussenvorm tussen kamponggingen en broekgebieden (kaartcodes 9, 10, 11; figuur 3.9). In het natte gebied lagen enkele kleine hogere ruggen waarop de boerderijen werden gebouwd en waar de typische onregelmatige percelering van de kamponggingen ontstond. Deze gebieden waren in de 19e eeuw, net als de omliggende broeken, zeer bosrijk met kleine, meestal onregelmatig gevormde perceeltjes met akkers en grasland omringd door bos. In de eerste helft van de 20e eeuw is nagenoeg al het bos verdwenen. Tegenwoordig is het landschap grootschaliger. Onregelmatig gevormde percelen zijn niet zo goed meer te herkennen.

4 Overstroomde kamponggingen (kn1b)

Een deel van de kamponggingen is in de loop van de Middeleeuwen, toen de Zuiderzee zich vanaf de 12e eeuw steeds meer uitbreidde, met enige regelmaat overstroomd geweest. De laagten tussen de zandruggen raakten daarbij overdekt met een laag klei. Voor het gebied rond Diermen duurde dit tot in 1356, toen in de vorm van de Zeedijk een sluitende bedijking tot stand kwam. Het onbedijkte gebied meer noordelijk bleef tot de aanleg van de Afsluitdijk vatbaar voor overstromingen. Het landschap van de overstroomde kamponggingen bevindt zich vaak in een gradiënt. Dicht bij de 'gewone' vochtige kamponggingen was het landschap vrij besloten, met veel bosjes, houtsingels en houtwallen. Meer richting Zuiderzee werden de tussenliggende laagten met grasland opener en grootschaliger. In deze gebieden met overwegend grasland kwamen (omstreeks 1850) wel bomen op de perceelsranden voor, waarschijnlijk in de vorm van

Figuur 3.10. Omkading van Groot Dasselaar, gezien vanaf het erf. Tot 1932, toen de Afsluitdijk werd aangelegd, keerde de omkading hoogwater vanuit de Zuiderzee. Deze doorgang werd dan met schotten afgesloten. Het verre zicht op de onbedijkte Zuiderzee is nu vervangen door zicht op de snelweg en achterliggende beplanting van het recreatiegebied aan de oever van het Nuldernauw. Het boerderijgebouw zelf is onlangs afgebrand (Mededeling Jan van de Kraats). (Foto 2004, Overland 409.)

elzensingels. Ook nu is die gradiënt nog te herkennen. Vooral in gebieden met een landgoedkarakter (toevoeging L) zijn er nog veel bosjes en singels. Zeer bijzonder voor een kamponginningslandschap is dat een aantal boerderijen op pollen ofwel terpen staat. De pollen zijn (onder de categorie 'landschapselementen') op kaartbijlage 1 opgenomen. Waarschijnlijk stonden ook in het gebied ten (noord)westen van Putten boerderijen op terpen.

Heel bijzonder is boerderij Groot Dasselaar, tegen de grens met de gemeente Ermelo. De boerderij staat niet op een terp, maar is omringd door een kade (figuur 3.10). Ook Grote Hoef aan de Waterweg zou zijn omkaad, maar daar is nu niet veel meer van te zien.

3.1.2 Bossen en buitenplaatsen in de Gelderse Vallei

5 Vochtige oude bossen (kn2)

Onder de oude bossen rekenen we de bossen die al in 1850 op kaarten zijn te zien. Alleen de wat grotere vochtige bossen (deel uitmakend van een boscomplex van circa 10 hectare of meer) staan als afzonderlijke eenheden op kaartbijlage 1. De kleinere bossen maken onderdeel uit van andere landschappen, waaronder de kamp- en broekontginningsgebieden. Ze waren in gebruik als hakhout, als opgaand hout of als knot- en snijhout. Bijzonder in Putten is dat een groot deel van deze kleinere bosjes nog steeds bestaat (maar dus niet is onderscheiden op de landschappenkaart). Wel is van de kleinere bosjes bepaald of we ze als historisch kunnen kenmerken. De historische zijn als waardevol opgaand groen op kaartbijlage 1 opgenomen).

Er zijn in Putten slechts enkele grotere vochtige bossen onderscheiden. Ze liggen worden omringd door het kampenlandschap. Het (voort)bestaan van deze bossen heeft waarschijnlijk te maken met grootgrondbezit. Ze liggen nu nog gebieden met een landgoedkarakter. De meeste oude bossen

Figuur 3.11. Oud bos bij Schoonderbeek ten westen van Putten. In het bos liggen enkele oude wallen die wijzen op een verleden als landbouwgrond. Deze kamponginningsgebieden moeten dan al voor 1800 zijn bebost (foto Overland 240).

staan al als bos op de kaart van 1812 (De Man), maar het is mogelijk dat ze in de voorafgaande eeuwen als akker in gebruik waren. Walstructuren in sommige bossen wijzen daarop. De meeste vochtige bossen liggen op nattere gronden dan de kampontginningen in de omgeving. In de bossen zijn greppels, sloten en beeklopen te ontwaren die ervoor dienden het bos te ontwateren. In het oude bos bij Blarinckhorst (ten westen van Gerven) en Withaag (ten oosten van Oldenaller) is op hoogtebeelden is een rabattenstructuur te zien. Hier zijn ruggen met tussenliggende greppels aangelegd. Daarmee werd een deel van het maaiveld boven het grondwater uitgetild. Boomsorten waren, afhankelijk van de vochtigheid, elzen, wilgen, berken of eiken. In deze bossen liggen ook enkele zeer kleine landbouwperceeltjes op iets hogere ruggen. Het bos Withaag ligt in een gebied waar, afgaande op de kleiige bovengrond, voor de bedijking bij hoogwater het zeewater toe kon reiken²¹ (zie ook kaartenheid 4). De vochtige bossen ten noordwesten van Putten (Groevenbeek/Volenbeek/Schoonderbeek; figuur 3.11) zijn iets hoger gelegen. Diep ingegraven sprengbeken in de omgeving (zie hierna) zorgen hier voor de ontwatering.

6 Bos met sprengen en sprengbeken (kn2s)

Ten westen en noorden van Putten komen beken en sprengkoppen in het bos voor. Ooit zijn hier beken naar het oosten verlengd, waarbij sprengen in de geleidelijk oplopende helling zijn gegraven om zo het grondwater te bereiken. In het bos zijn de vrij diep ingegraven beken of sprengkoppen te zien (figuur 3.12). Soms lijkt een brede zone langs de beek te zijn verlaagd. Dit lijkt het geval bij

Figuur 3.12. Diep ingegraven sprengkop bij het landgoed Oud Groevenbeek (foto Overland 181).

²¹ Toevoeging k op de bodemkaart.

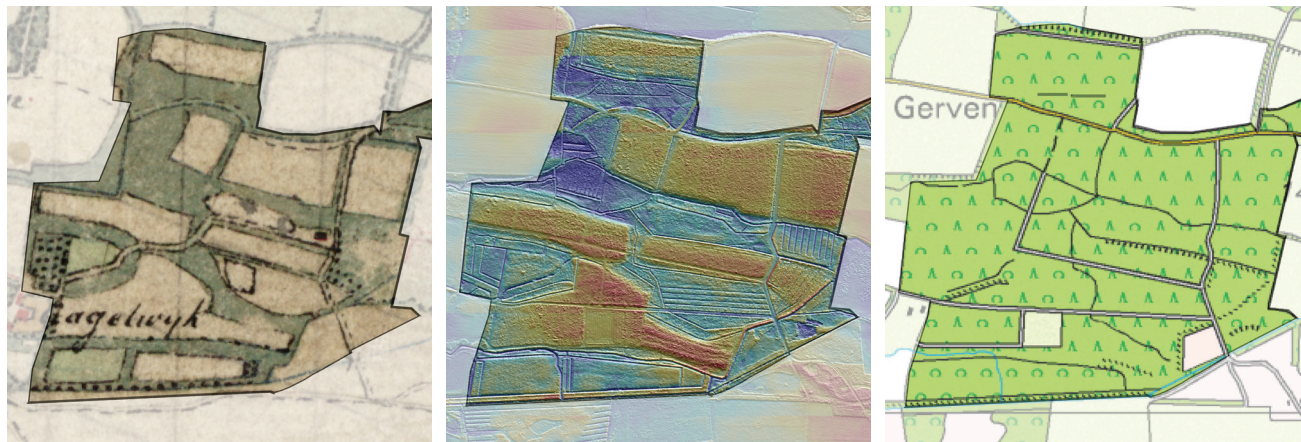

Figuur 3.13. In beboste kamptontginningen geven wallen nog de topografie van vroegere landschappen prijs. Deze wal, nog vaak zichtbaar, lag in 1812 (op de kaart van De Man) op de grens van een akker, toen behorend bij boerderij De Hooft (links) en bos (rechts) bij Schoonderbeek. Het bos rechts is gerangschikt onder oud bos (zie kaarteenheden 5), maar is mogelijk een al vroeger beboste kamptontginning (foto Overland 243).

de Schoonderbeek, waar ook de Beekweg in de verlaging ligt. Langs de beeklopen of bredere verlagingen liggen vaak wallen die waarschijnlijk zijn opgeworpen met materiaal uit de gegraven beek of verlaagde zone.

7 Beboste vochtige kamptontginningen (kn4)

Van de bossen in de Nederlandse zandgebieden is een deel aangelegd op voormalige akkers (figuren 3.13 en 3.14). Met name vanwege de hoge eekprijzen in de tweede helft van de 19e eeuw en de lage prijzen voor landbouwproducten tijdens de landbouwcrisis vanaf 1880 werd het aantrekkelijk om akkers met hakhout te beplanten. Omstreeks 1900, toen er vanuit de mijnbouw vraag ontstond naar grenenhout, werd ook naalddhout aangeplant. In de gemeente Putten gingen vooral grootgrondbezitters hier toe over. Vrijwel alle beboste kamptontginningen liggen dan ook in gebieden met een landgoedkarakter (toevoeging L). Grootgrondbezitters bebosten niet alleen vanuit economische, maar ook vanuit esthetische motieven. Daarom kunnen in de bossen ook lanen of bijzondere exoten voorkomen. Ook de jacht, met bos als schuilplaats voor het wild, was een reden om te bebossen. Al voor de bebossingen waren de kamptontginningen al rijk aan boomte. Het bos (vooral hakhout) omzoomde akkers en weidegebiedjes. In de bossen zijn de steilranden en wallen rond de vroegere akkers te zien. In het bos kunnen nog verschillen te zien zijn tussen het vroegere hakhout dat de percelen omgaf, of het op de landbouwgrond aangelegde bos. Bij boerderij Rensselaar ligt nog een aantal niet beboste kleine landbouwperceeltjes in de beboste kamptontginningen. Niet alle beboste akkers staan op kaartbijlage 1. Verspreid over vooral het kampenlandschap zijn veel meer (delen van) akkers met bos beplant. Deze zijn echter te klein om afzonderlijk op kaart aan te geven en vallen onder de desbetreffende landschappen. Ze zijn echter wel geïnventariseerd bij de groenstructuren.

Figuur 3.14. Beboste kamptgunningen bij de vroegere boerderij Gagelwijk (bij Gerven) in 1850 en nu. Op het hoogtebeeld is te zien dat de vroegere topografie, met hoogteverschillen tussen akkers en lager gelegen bos en met wallen, nog goed in het reliëf bewaard is gebleven (Bijvank, 2014 beschrijft de geschiedenis van boerderij Gagelwijk).

8 Buitenplaatsen Gelderse Vallei

Buitenplaatsen bestonden uit een voornaam huis, een parkachtige tuin en waterpartijen en soms ook wandelbossen. De oude Puttense buitenplaatsen liggen in het lage deel van de gemeente. Hier was water voorhanden voor de grachten rond het huis en de vijvers. Bij de inrichting van buitenplaatsen was de esthetiek doorslaggevend bij de inrichting. Daarmee onderscheiden ze zich van de in Putten zeer uitgestrekte gebieden met landgoedkarakter, waar ook land- en bosbouwproductie en jacht van belang waren. We gaan in deze inventarisatie niet in op de ontwikkeling, het tuinontwerp en de inrichting van de buitenplaatsen. Daarvoor verwijzen we naar literatuur over de afzonderlijke huizen en buitens. Wel is het mogelijk om in te gaan op het landschap waarin de buitenplaats is gesticht. Immers, naast de bewust aangebrachte tuinarchitectuur, is ook het oorspronkelijk landschap van invloed geweest op het huidige aanzien van de buitenplaats.

De oorsprong van veel Veluwse buitenplaatsen ligt in de 17e eeuw. Er was een nieuwe klasse van rijke kooplieden en regenten ontstaan, die hun geld in grondbezit belegden. Ze gingen er geleidelijk aan toe over om daar zelf in de zomer te verblijven. In een bestaande boerderij werd een herenkamer ingericht, een 'mooie' kamer in het woongedeelte van de boer en boerin, waar een vermogende familie uit de stad 's zomers haar intrek kon nemen.²² Later ontwikkelden deze 'camers' zich tot afzonderlijk gebouw naast de boerderij, in Nederland ook wel 'stenen camer' genoemd. Als een familie veel geld te besteden had, of er vaker wilde verblijven, werd de stenen camer vervangen door een representatief landhuis. De omgeving van zo'n landhuis kon worden verfraaid met parken, sterrenbossen en vijvers. Tot in de 18e eeuw gebeurde dat vooral volgens de uit Italië en Frankrijk afkomstige, maar in Holland verder ontwikkelde classicistische stijl, ook wel bekend als formele, Franse of renaissancestijl, met vooral een rechthoekige geometrie. Vanaf het eind van de 18e eeuw kwam de Engelse Landschapsstijl op. Rechthoekig ingedeelde parken maakten plaats voor verspreide boomgroepen en slingerende paden, telkens met nieuwe verrassende doorkijkjes.

²² Neefjes, Cultuurhistorische Atlas van Nunspeet, in publicatie.

Figuur 3.15. De oprijlaan van Oldenaller strekt zich uit van Oldenaller tot Withaag en verbindt het landschap van de broekontginningen met dat van de kamptonginningen (foto Overland 252, vanaf de Nijkerkerstraat).

Bijstein ontstond in het kampenlandschap. Het is ontwikkeld vanuit de aan de Abdinghof horige boerderij 'Bollengoed', dat in 1619 werd gevrijd en in handen kwam van de familie Van Arler.²³ De kromme lijnen van paden en waterpartijen lijken te passen in het kampenlandschap, maar op de kaart van De Man is te zien dat het landgoed omstreeks 1812 een rechtlijniger indeling kende, die waarschijnlijk meer was gebaseerd op de formele parkaanleg. In de loop van de 19e eeuw is het park heringericht naar de Engelse Landschapsstijl en verschenen de uitgesproken kronkelende paden en waterpartijen.

In Putten ligt ook een deel van de grote buitenplaats Salentein, waarvan het huis in de gemeente Nijkerk ligt. In 1850 bestond het grootste deel nog uit landbouwgronden, met het landschap van de vochtige kamptonginningen. In de loop van de 19e en 20e eeuw werden de akkers en graslanden met geboomte beplant en verschenen nieuwe gazons, en vijvers en slingerende paden, die soms nog overeenkomen met het onregelmatig ingedeelde oudere landschap. Het meest oostelijke deel van dit gebied heeft een minder uitgesproken wandelpadenpatroon, en zou ook onder de beboste kamptonginningen gerekend kunnen worden.

Ook het gebiedje rond het huis Schoonderbeek is tot de buitenplaatsen gerekend. Het huis was de kern van het vroeger veel grotere landgoed. Zowel het huis als de inrichting van het gebied rondom is in de laatste vijftig jaar gewijzigd, maar het gebied is nog herkenbaar als park/buitenplaats.

De buitenplaats Vanenburg is aangelegd in regelmatige broekontginningen. Al in 1664 stond hier een voornaam huis, in bezit bij de rijke familie Van Essen, dat in 1831 is gesloopt, waarna in 1870 een nieuw huis is gebouwd. De formele stijl gaat hier goed samen met de rechtlijnige inrichting

²³ Historische Canon van Putten.

van de broekontginningen en is nog goed herkenbaar in het geometrisch patroon rond het huis. Het bos en de vijver ten westen van het huis waren al in 1800 volgens de landschapsstijl ingericht, maar zijn nog altijd ingekaderd in de rechte lijnen van de broekontginningen. Aan weerszijden van het oude buiten zijn twee nieuwe landgoederen aangelegd. Aan de overzijde van de Vanenburgerallee is de oude structuur in de loop van de 20e eeuw vervaagd, maar recent weer nieuw leven ingeblazen door de aanleg van een waterpartij op de plek van een oude op het huis gerichte as. Ook dit gebied is tot de buitenplaatsen gerekend.

Ook Oldenaller is aangelegd in regelmatige broekontginningen (figuur 3.15). Het huis dateert al van omstreeks 1650. Behalve het park rond het huis is ook de lange oprijlaan naar het huis tot de buitenplaats gerekend. De laan en de omtrekken van het park hebben een strakke geometrie die zowel vanuit de regelmaat van de broekontginningen als uit de eisen van de formele stijl is te verklaren. Binnen deze omtrekken is het park omstreeks 1850 omgevormd naar de Engelse Landschapsstijl. De buitenplaats en de nog gave omliggende broekontginningen vormen nog een fraai ensemble.

3.1.3 Broekontginningen

Oude ontginningen (van voor circa 1850) op natte zandgronden en venige gronden noemen we broeken. Ze zijn ontgonnen vanaf de Late Middeleeuwen. De broekgebieden waren al voor ontginning populair bij de boeren. Veelal was daar sprake van grond- en beekwateraanvoer waarin nutriënten waren opgelost. Ze waren daardoor weliswaar erg nat, maar ook relatief vruchtbaar en geschikt om rundvee op de weiden of wintervoer (hooi) te winnen. Op venige plekken kon bovendien turf worden gestoken. Door deze gronden met sloten te ontwateren en te bemesten konden ze nog productiever worden gemaakt. De graaf van Gelre bezat de rechten op deze nog niet ontgonnen gronden. Vooral in de 14e eeuw was er een grote ontginningsgolf in de Gelderse Vallei gaande, die werd gestimuleerd door de hertogen van Gelre.²⁴ Tegen betaling van tijs konden de boeren, vaak uit nabijgelegen oudere kampontginningen, de ontginning ter hand nemen. Overigens is het niet zo dat broekontginningen altijd jonger zijn dan kampontginningen. In de gebieden die in de 14e eeuw in gebruik werden genomen, konden zowel kampontginningen als broekgebieden tot stand komen, zo laat Kroes (1998) zien.²⁵ Dat komt doordat ook in de gemiddeld natte broekgebieden zandruggen liggen die net iets droger waren. Hier kon men akkers aanleggen en hier ontstonden kampontginningen waarbij perceelsranden de veelal kromme lijnen van de zandruggen volgden (zie ook broekige kampontginningen, kaartenheid 3). De lagere gebieden werden met een patroon van veelal rechte sloten ontwaterd.

We gaan er doorgaans van uit dat veel broekgebieden in eerste instantie onbewoond bleven en dat men in eerste instantie op of bij de zandruggen van de kampontginningen bleef wonen. Maar doordat bij de ontginning ook de ontwatering werd verbeterd, hoeft dat niet per definitie het geval geweest te zijn. In Putten raakte uiteindelijk een groot deel van de broeken na de ontginning bewoond, doordat in de loop der eeuwen de ontwatering verder verbeterde.

²⁴ Wartena, 1975.

²⁵ Dat was het geval in het Garderbroek in de gemeente Barneveld.

Niet alle broekgebieden zijn in de 14e eeuw ontgonnen. Soms lieten buurschappen broekgebieden en natte heidegebieden met opzet onontgonnen, om ze zo als gemeenschappelijk weide en plaggebied te behouden. Ze moesten dan wel door betaling van tijns de rechten van de graaf van Gelre overnemen. Deze gronden bleven in gebruik als gemeenschappelijke groenlanden of heidevelden. Vaak werden ze later alsnog ontgonnen. Als ze na circa 1850 zijn ontgonnen, zijn ze bij de jonge ontginningen ingedeeld.

9 Broekontginningen, enigszins regelmatig ingedeeld (kb2a)

In de gemeente Putten missen de broekgebieden de zeer strakke regelmaat die elders op natte zandgronden veel voorkomt (figuren 3.16 en 3.17). Die regelmaat zegt iets over de wijze van ontginning en de natuurlijke omstandigheden bij de ontginning. Min of meer vlak gelegen grootschalige broekgebieden werden vaak planmatig ontgonnen en kregen meestal een regelmatige wegen-, sloten- en perceelsindeling. Als er minder sturing van bovenaf was, of als de broekgebieden veel natuurlijke onderbrekingen hadden (zandruggetjes, stroompjes) ontstond er vaak een minder onregelmatige indeling. In Putten is sprake van een mengvorm. Van de historische kaarten van de 19e eeuw is af te lezen dat bijna nergens sprake was van een strak, zich herhalend patroon van wegafstanden en rechthoekige percelen van uniforme breedte. De lijnen, gevormd door wegen, sloten en perceelsgrenzen, waren vaak recht, maar vaak was er sprake van een variatie in richtingen. Waarschijnlijk is dit het gevolg van wat drogere zandruggen die in de broekgebieden lagen en die noopten tot aanpassing van perceelsgrenzen en waterlopen.

De broekgebieden konden zeer bosrijk zijn. Rond kleine akkertjes en weitjes lagen brede houtsingels en bosstroken, die soms zo breed waren dat ze soms het grootste deel van het perceel besloegen. Sommige percelen bestonden geheel uit bos. Het landschap was daardoor uitermate besloten, met uitzichten die zelden verder gingen dan 100 meter. Het bos was niet hoog opgaand. Waarschijnlijk bestonden deze bossen en bosstroken voor een groot deel uit eikenhakhout, maar het is ook mogelijk dat op de nattere gronden bosjes met hak- en snijhout van elzen of wilgen stonden.²⁶ Het landgebruik bestond daarnaast uit akkers en graslanden. Over het algemeen gold: hoe westelijker en lager gelegen, hoe natter en hoe meer grasland en minder akkerland. Verspreid over de broekgebieden stond hier en daar een boerderij.

Tegenwoordig zijn de broekgebieden veel opener geworden. Al in de eerste decennia van de 20e eeuw waren veel bospercelen, bosstroken en houtwallen omgezet in akker of weiland. Waarschijnlijk was dat een reactie op het instorten van de eekprijzen in de laatste decennia van de 19e eeuw. Later in de 20e eeuw nam de hoeveelheid bos verder af. Allen in gebieden die als landgoed werden beheerd bleef meer bos bestaan. De bebouwing van de broekgebieden is alleen plaatselijk toegenomen. De min of meer regelmatige perceelsindeling met over het algemeen vrij rechte wegen en perceelsgrenzen is nog goed te herkennen.

---

²⁶ Volgens de kaarten van de eerste bosstatistiek (omstreeks 1940) was er voornamelijk hakhout. In die tijd waren de bosstroken en houtsingels echter al voor een groot deel verdwenen.

Figuur 3.16. Strookvormige percelen met grasland en rechte wegen, zoals hier de Engersteeg zijn karakteristiek voor de broekontginningen (foto Overland 211).

Figuur 3.17. Bij Volenbeek hebben de enigszins regelmatig ingedeelde broeken nog het historische aanzien, met sloten begeleid door houtwallen en elzensingels die strookvormige percelen grasland omgrenzen (foto Overland 368).

Figuur 3.18. Fraai omwald perceel direct ten westen van de spoorlijn en ten noorden van de Beekweg. De onregelmatige indeling komt tot uiting in bochtige wallen zoals de wal op de foto en heeft te maken met oude beeklopen zoals de Schoonderbeek op de voorgrond (foto Overland 203).

10 Broekontginningen, onregelmatig ingedeeld

Ten westen van boerderij Groot Roest ligt aan weerszijden van de spoorlijn een gebiedje dat in de loop van de 19e en 20e eeuw vooral als grasland in gebruik was. Net als de kamptonginningen ten noorden en oosten ervan had dit gebiedje onregelmatig gevormde percelen die door houtwallen of bosstroken waren omgeven (figuur 3.18). Het gebiedje lag echter lager en was daarom vooral als grasland in gebruik. Het gebiedje wordt nog steeds gekenmerkt door veel opgaan groen. Daarom is het ook ingedeeld als gebied met landgoedkarakter.

11 Broekontginningen, overstroomd

Een deel van de broekontginningen is vanaf de 12e eeuw, toen de Zuiderzee zich steeds meer uitbreidde, met enige regelmaat overstroomd geweest (figuur 3.19). Ze raakten daarbij overdekt met een laag klei. Voor de broekontginningen in het poldergebied Arkemheen (ten westen van de Schuitenbeek, zie kaartenheid 15) duurde dit tot in 1356, toen in de vorm van de Zeedijk een sluitende bedijking tot stand kwam. Het gebied ten noordoosten van de Schuitenbeek bleef tot de aanleg van de Afsluitdijk vatbaar voor overstromingen. Dit landschap lijkt op dat van de regelmatig ingedeelde broeken, met over het algemeen vrij rechte perceelsgrenzen, sloten en wegen. In de 19e eeuw was dit landschap ook rijk aan (hakhout)bos in houtwallen rond de percelen en in kleine bosjes. De laagste delen leken meer op de veen- en zeekleiontginningen, zonder veel opgaande beplanting en met sloten tussen de percelen. Tegenwoordig is veel opgaande beplanting

Figuur 3.19. Overstroomde broekontginningen. Op de voorgrond heeft de zandgrond kleibijmenging in de bovengrond. Verderop ligt er een pakket klei op het zand. De bomen die hier op de perceelsranden stonden zijn omstreeks 1900 verdwenen en maakten plaats voor een opener landschap (foto Overland 271).

verdwenen, maar de gradiënt is nog te herkennen. Bewoning was schaars in dit gebied en kwam alleen voor langs de wegen. Een aantal boerderijen stond op terpen, die nu nog te herkennen zijn. De nog als terreinverhoging herkenbare terpen zijn (onder de categorie 'landschapselementen') als pollen op kaartbijlage 1 en in de kaartlegenda opgenomen.

Perceelsverlaging door het weggraven van ijzeroer

In de laaggelegen gronden in het landschap van de broekontginningen en de vochtige kampontginningen kwam plaatselijk ijzeroer voor. Ijzeroer ontstaat in gebieden waar kwel (grondwateraanvoer) plaatsvindt vanuit hoger gelegen dekzandruggen. Dit water bevat elders uitgespoeld ijzer. Daar waar het verschil tussen de gemiddeld hoogste en laagste grondwaterstand gering is, slaat het ijzer neer in een beperkte zone en kan zich een ijzeroerlaag gaan vormen. Dit ijzer slaat neer in de poriën van de zandkorrels waardoor de grond zich verdicht. Vooral in het oosten van het land kon dit ijzeroer worden gebruikt als grondstof voor ijzerindustrie. In Putten is geen grootschalige ijzerindustrie bekend. Ijzeroer is hier vooral bekend omdat het een goede ontwatering verhinderde. Daarom zijn in de afgelopen eeuw veel percelen vergraven en ontdaan van de oerbank. Daardoor kunnen ze iets lager liggen dan de omgeving en kunnen er steilrandjes zijn ontstaan aan de randen van de percelen. Aan de Hellerweg stond tot enkele decennia geleden het 'Oerhuisje', dat was opgebouwd van ijzeroer en dienst deed als boswachterswoning. De huidige eigenaar, Natuurmonumenten, liet het huisje afbreken. Overigens kunnen ook andere ingrepen geleid hebben tot verlagingen van het maaiveld en steilrandjes, zoals (soms recente) zand-, klei-, leem- en veenwinning of het egaliseren van landbouwpercelen.

3.1.4 Veen- en zeekleiontginningen

12 Veen- en kleiontginningen, regelmatig ingedeeld (vb2a)

De polder Arkemheen bestaat uit zware kleigronden, maar heeft een oorsprong als veengebied. Het Zuiderzeegebied bestond tot in de Late Middeleeuwen nog voor een groot deel uit veenmoerassen, waarvan het huidige Arkemheen de zuidelijke rand vormde. Dit moerasgebied was, wanneer het werd ontwaterd, bewoonbaar. Vooral de grote veenkoepels, die van nature weliswaar zeer nat waren, maar hoger lagen dan de omgeving, waren goed te ontwateren door sloten te graven vanaf de lage randen in de richting van de hogere kern. Gevolg van deze ontwatering, en mogelijk ook van vergravingen in het veen, was dat het maaiveld ging dalen door klink en oxidatie van het veen. Daardoor kreeg de zee gemakkelijker toegang tot het veengebied en breidden de nature aanwezige veenplassen zich uit tot een groot meer dat vanaf 753 Almere werd genoemd. Vooral vanaf 1200 veroorzaakten stormvloed grote overstromingen. Veenmoerassen, waarvan het maaiveld mogelijk onder invloed van eerdere ontwatering al was gedaald, werden weggeslagen of bedekt door een laag zeeklei.

Deze ontwikkeling heeft zich ook in Arkemheen afgespeeld. Ooit moet ten noorden van de huidige Zeedijk, in wat nu het Randmeer is, de al in 855 genoemde nederzetting Ark hebben gelegen (*Archii* maakte deel uit van een schenking van Folker aan een klooster in Werden). Van Dooren (1986) neemt aan dat de nederzetting hier ontstond door ontginning van een veenkoepel. In de 12e eeuw werd de nederzetting opnieuw genoemd. Toen stonden er acht boerderijen. Die boerderijen moeten veel te kampen hebben gehad van de zich uitbreidende Zuiderzee. Het gebied waar Ark lag werd volledig weggeslagen door het water. Meer zuidelijk, in wat we nu de polder Arkemheen noemen, werd klei op het veen afgezet. De polder Arkemheen bestaat nu voor een groot deel uit zogenaamde klei-op-veengronden. Onder de kleilaag die tot 1 meter dik kan zijn, zit een veenlaag met broek- en zeggeveen. Naar het zuiden en oosten toe worden zowel de klei en veenlaag dunner. Daar komen zandruggen met een dunne laag klei voor. Nog verder oostelijk en zuidelijk komt alleen natte zandgrond voor.

Het is de vraag wat de aard en de ouderdom van de ontginningen van Arkemheen zijn. Zijn het veenontginningen die in aanleg tegelijkertijd met het vroegere *Archii* zijn ontstaan en dus van vroegmiddeleeuwse ouderdom zijn? Of zijn het latere ontginningen in het zeekleigebied dat hier in de loop van de Late Middeleeuwen ontstond?

Wanneer we uitgaan van optie 1 moeten de veenontginningen als die van Ark zich hebben uitgestrekt naar het zuiden tot in wat nu de gemeente Putten is. In dat geval is het denkbaar dat een deel van de strookvormige kavelindeling of het slotenpatroon van Arkemheen wellicht nog stamt van vóór de overstromingen, die vanaf 1200 optraden. In dat geval moet het veengebied, ook toen het door regelmatige overstromingen met een kleilaag werd bedekt, bij boeren in gebruik zijn gebleven, waardoor het verkavelings- en slotenpatroon gedeeltelijk konden blijven bestaan. Sommige sloten gingen zich gedragen als getidekreeken en gingen meanderen. Uiteindelijk raakte het gebied door de regelmatig optredende overstromingen nagenoeg onbewoond, maar bleef het in gebruik als wei- en hooiland en bleef de kavelstructuur in stand. De auteurs van Histland-Gelderland (Alterra, Overland) noemen deze mogelijkheid en scharen het grootste deel van Arkemheen daarom onder de veenontginningen.

Voor in ieder geval de Puttense kant van de polder gaat deze zienswijze waarschijnlijk niet op.²⁷ Van Dooren toont aan dat een groot deel van Arkemheen nog in de 14e eeuw bestond uit niet ontgonnen, gemeenschappelijk gebruikte gronden die grotendeels in handen waren van de graven of hertogen van Gelre. In deze zienswijze moet de ontginning dus pas in de 14e eeuw of later hebben plaatsgevonden in een zeekeleigebied. Een verklaring voor deze veel latere ontginning (ten opzichte van de vroegmiddeleeuwse ontginningen bij Ark) is dat hier (het Puttense deel van het huidige Arkemheen) voor de komst van de Zuiderzee geen veenkoepels voorkwamen, maar lager gelegen en dus moeilijker te ontwateren veenmoerassen. Daardoor bleef het gebied grotendeels onontgonnen.

We gaan hier uit van de tweede optie en beschouwen het gebied als een moerassig zeekeleigebied dat (grotendeels) onbewoond was toen het vanaf de 14e eeuw werd ontgonnen. Het is mogelijk dat dit gebied oudere sporen heeft, zowel wat betreft verkaveling als wat betreft oudere bewoningsplaatsen.

Tot de ontginning was de hertog van Gelre een belangrijke eigenaar van dit onbedijkte kustgebied. Boeren in de omgeving hadden er gebruiksrechten en konden hier in de zomer hooien en vee laten grazen. In de eerste helft van de 14e eeuw, in de zelfde periode dat in de Gelderse Vallei ook veel broekgebieden werden uitgegeven, gaf de hertog ook hier gronden uit ter ontginning. Door in de natte en zware kleigronden sloten te graven en weteringen voor de afvoer van het water richting Zuiderzee, kon het gebied productiever worden gemaakt en werd het in percelen verdeeld. Toen moet de kenmerkende regelmatige verkaveling met stroken en blokken zijn ontstaan in het noordelijk deel van Arkemheen.

Mogelijk met als doel de uit te geven gronden in waarde te laten stijgen, verleende de hertog in 1356 dijkrecht aan de landeigenaren van Arkemheen. Van Dooren laat aan de hand van oude vermeldingen zien dat al eerder plaatselijk dijken waren aangelegd, maar de coördinatie van de hertog maakte een sluitende bedijking mogelijk.

De dijk aanleg beschermde weliswaar tegen de periodieke overstromingen, maar maakte het gebied niet bewoonbaarder. De afwatering op de Zuiderzee, onder andere met water van de hoger gelegen gronden in het zuiden en oosten, werd door de dijk bemoeilijkt. Aan de Nijkerkse kant van Arkemheen noemt Van Dooren boerderijen die nog in de 16e en 17e eeuw werden verlaten. Het gebied bleef door de slechte afwatering en de zware kleigrond in gebruik als hooi en weiland.²⁸

Het landschap in de 19e eeuw

Op de oudste topografische kaarten is te zien dat het gebied was ingedeeld in min of meer noord-zuidgerichte stroken en blokken, een verkaveling die waarschijnlijk vanaf de 14e eeuw tot stand is

²⁷ Voor het Nijkerkse deel geeft Van Dooren veel aanwijzingen voor in de 16e en 17e eeuw verdwenen middeleeuwse boerderijen en noemt hij veldnamen (met werf en hofstede) die wijzen op oudere bewoningsplaatsen (dus van vóór of tijdens de zeekeleibedekking). In Putten noemt hij twee slechts twee werfnamen: Telinxwerf aan de Berencamperweg en Brinkswerf aan de Allersteeg.

²⁸ Het landgebruik met louter grasland is te zien op historische kaarten vanaf 1800. Dit was ook de situatie in het begin van de 17e eeuw, toen slechts 1% van de oppervlakte van West Arkemheen in gebruik was als bouwland (Van Dooren, 1986). Bijvank noemt een graanopname van 1566 die aantoont dat in Diermen, Nulde, Norden veel gerst en haver werd verbouwd. Het is niet helemaal uitgesloten dat dit, met de nodige aandacht voor ontwatering, op de zware kleigronden gebeurde. Maar het is ook mogelijk dat dit op de drogere overgangen naar de zandgronden gebeurde. Dat was de landschappelijke ligging van deze buurschappen.

Figuur 3.20. Strookvormige percelen gezien vanaf de Arlersteeg. Sloten en stroken lopen nu dood op de Zeedijk, maar liepen ooit verder door naar het noorden. Aan de horizon is tegenwoordig opgaande beplanting aan het Nuldernauw en de Flevopolder te zien (foto Overland 302).

gekomen. Niet helemaal uitgesloten is dat de ligging van enkele lijnen of de noord-zuid-oriëntatie van het geheel samenhangt met oudere verdwenen veenontginningen waarvan de ontginningsbasis meer noordelijk lag. De percelen waren van elkaar gescheiden door sloten. Door het gebied liepen enkele iets grotere wateringen die het water afvoerden richting Zuiderzee, waar het bij laagwater werd gespuid via de Putter Zeesluis. Het Putter Stoomgemaal werd in 1883 gebouwd. Het gebied was onbewoond, boomloos en geheel in gebruik als grasland. Het was een zeer open en uitgestrekt landschap, zonder opgaande bebouwing en zonder opgaand groen. Doorgaande wegen bleven beperkt tot de Arlersteeg (figuur 3.20) en de Schremmersteeg. Mogelijk hadden deze het uiterlijk van groene (met gras begroeide) kaden.

Ten opzichte van de 19e eeuw is het landschap uitzonderlijk gaaf gebleven. Zowel aan de perceelsindeling als het landgebruik als de uitzonderlijke openheid is nauwelijks iets veranderd. Wel zijn enkele nieuwe elementen verschenen die de uitgestrektheid enigszins teniet doen: de A28 en het Arlerstrand, een zandput waarvan de oevers als recreatieterrein zijn ingericht.

Toevoeging V: vergraven gebied aan de voet van de Zeedijk

Ooit moet, om de bestaande Zeedijk te kunnen opwerpen of versterken, er aan binnendijkse zijde klei zijn afgegraven (figuur 3.21). Daardoor kregen aan de dijk grenzende percelen een verlaagde ligging. De perceelsindeling van de veen- en kleiontginningen bleef in tact. Op historische kaarten is de verlaging te zien met een aanduiding die een moerassige of drassige situatie suggereert. Doordat in het kader van het natuurbeheer het waterpeil hier is verhoogd, staat tegenwoordig een groot deel van het verlaagde gebied gedurende natte perioden onder water.

Figuur 3.21. Vergraven gebied aan de voet van de Zeedijk (foto Overland 360).

Figuur 3.22. De percelering van het gebied van de onregelmatig ingedeelde veen- en kleiontginningen is sinds de 19e eeuw nauwelijks gewijzigd en ook het landgebruik, grasland, zonder enige opgaande begroeiing is ongewijzigd gebleven. Grote verandering is opgaande begroeiing aan het Nuldernauw in de verte, en infrastructuur. De foto is genomen vanaf de parallelweg van de A28 (foto Overland 312).

13 Veen- en kleiontginningen, onregelmatig ingedeeld (vb2c)

Dit gebied ligt tussen de regelmatig ingedeelde veen- en kleiontginningen en de overstroomde kampongginningen (figuur 3.22). Uit de perceelsstructuur en de bodemsoort is af te leiden dat de ontstaanswijze afwijkt van de dichter bij zee liggende veen- en kleiontginningen. Ook dit gebied bestaat uit kleigronden die vanouds vrijwel geheel in gebruik waren als grasland. Het gebied was nagenoeg onbewoond en ook hier ontbrak opgaande beplanting, waardoor ook hier sprake was van een zeer grote openheid en een grootschalig landschap. De overwegende noord-zuidgerichte

Figuur 3.23. De Zeedijk met rechts een smalle strook van buitendijkse grond (zie kaartcode 16). Rechts daarvan het Nuldernauw (foto Overland 355).

oriëntatie van het kavel- en slotenpatroon ontbreekt hier echter, of is minder uitgesproken. Er zijn bovendien minder rechte lijnen in de vorm van perceelsgrenzen en sloten. Door het gebied lopen enkele enigszins bochtige wegen die in de 19e eeuw doodliepen in de polder. Ook de grondsoort verschilt. De kleilaag is hier veel dunner en ligt direct op zand. Op zandkoppen is de kleilaag heel dun. Soms is er hooguit klei in de bouwvoor bijgemengd. In tussenliggende laagten is de kleilaag dikker en kan er ook nog veen onder de klei liggen.

Van deze gebieden nemen we aan dat ze al voor de komst van de Zuiderzee-overstromingen in gebruik waren. Mogelijk lagen er kamptonginningen op de zandruggen, en mogelijk werd het gebied ook als broekgebied vanuit de nabijgelegen nog bestaande kamptonginningen gebruikt. De onregelmatige kavelstructuur stamt nog uit deze tijd. Bij de overstromingen bleven kavel- en bezitsgrenzen in stand, maar veranderde het landgebruik in grasland, verdween de opgaande begroeiing en raakte het gebied onbewoond.

Net als de andere veen- en klei-ontginningen heeft dit gebied het historische karakter goed behouden. De onregelmatige kavelstructuur is nauwelijks veranderd. Het betreft nog steeds een zeer open en uitgestrekt gebied met nauwelijks bebouwing en zonder opgaande begroeiing. Een grote verandering is de komst van de A28 die het gebied doorsnijdt, en daardoor de uitgestrektheid deels teniet doet. De stegen lopen nu dood op de snelweg. De relatie met de oude Zeedijk is daardoor voor een deel van het gebied verdwenen.

3.1.5 Zuiderzeekust

14 Zeedijk (zn4)

De Zeedijk die het gebied Arkemheen beschermde tegen de oprukkende Zuiderzee stamt uit 1356 (figuur 3.23). Volgens de dijkbrief uit dit jaar schonk hertog Reinald III van Gelre de erfgenamen van Putten en Nijkerk het recht om hun landen, die bekend stonden onder de naam *Erckemeden*, met een dijk te beschermen. Op enige afstand van de kustlijn werd een strook grond aangewezen

van circa 19 meter breed die werd onteigend. Aan de zuidrand van deze strook werd de dijk aangelegd, en aan de buitenkant werd de specie gegraven waarmee de dijk werd opgeworpen.²⁹

Het huidige tracé is niet dat van 1356. Als door afslag de eigenlijke kustlijn te dicht bij de dijk kwam, werd de dijk teruggelegd. De dijk heeft het ook meerdere malen begeven. In de gemeente Putten komen geen overstromingskolken of -wielen voor. De bochten ter hoogte van het Putter Stoomgemaal en die iets ten oosten er van kunnen wijzen op de plaats van vroegere doorbraken.

Ooit bood de dijk een droge bewoningsplek waar een aanzienlijk deel van de Puttense bevolking huisde. Het polderbestuur stond hier bewoning toe op voorwaarde dat de bewoners het onderhoud van de dijk op zich namen. In 1611 stonden er op geregelde afstanden 48 huizen aan de dijk, waarvan 36 op het Puttense deel van de dijk. Het buurschapje werd wel Putterdijk genoemd. De bewoning verdween waarschijnlijk doordat de dijktechniek steeds zwaardere eisen stelde, waar de dijkbewoners niet meer in konden voorzien. Al voor 1830 waren de huizen verdwenen.³⁰

15 Schuitenbeek, oostelijke waterkering polder Arkemheen

De bedijking van Arkemheen was een complex waterstaatkundig vraagstuk. Het ging daarbij niet alleen om de aanleg van een dijk, maar ook over de afvoer van het water dat van het gebied ten zuiden en oosten van Arkemheen lag. Tot die tijd stroomden beken uit dit gebied door Arkemheen naar de Zuiderzee. Door de bedijking werd het lozen van dit water veel moeilijker. Daarom werd het water om het bedijkte gebied heengeleid door de Schuitenbeek te graven.³¹ Dit is af te leiden uit zowel historische als tegenwoordige kaarten en hoogtebeelden waarop is te zien dat de Schuitenbeek met een zuidwest-noordoostrichting loodrecht staat op de algemene gradiënt van het landschap met dekzandruggen en waterlopen, die een zuidoost-noordwest-oriëntatie hebben. Tussen de beek en de polder Arkemheen lag een dijkje of een hoge wal die het water buiten de polder moest houden. Op historische kaarten staat deze waterkering aangegeven als 'dijkje' of 'walletje'. De indruk bestaat dat het vaak niet om één, maar om meerdere evenwijdig aan elkaar liggende wallen ging (figuur 3.24). De structuur is nog onvoldoende onderzocht om uit te maken welke wallen een waterkerende functie hadden. De zuidwest-noordoostgerichte structuur van dijk en wallen doorsnijdt bijna het hele grondgebied van Putten. Omdat er meerdere (deels verdwenen) landschapselementen in deze structuur liggen, is het niet alleen als afzonderlijke lijn maar ook als gebiedje, dus als landschapstype opgenomen in kaartbijlage 1.

Dicht bij de monding, grofweg tot aan de Nijkerkerstraat, moet de Schuitenbeek het karakter van een getijderekreek hebben gehad. Het dijkje dat hier lag had dus een zeewaterkerende functie. Meer zuidelijk had de kade langs de beek vooral de functie om het beekwater uit de polder te houden.

Op de oudste topografische kaarten is de wal meestal bebost. Soms liggen op enige afstand van de beek wegen en wallen, die ook tot het landschap dit worden gerekend, omdat niet uitgesloten

²⁹ Van Dooren, 1986, p. 60.

³⁰ Informatie over de huizen: Van Dooren, 1986.

³¹ De Schuitenbeek werd vroeger Nieuwe Beek genoemd (mededeling Jan van de Kraats).

Figuur 3.24. Monding van de Veldbeek (komt van rechts) op de Schuitenbeek ten zuiden van boerderij Blankevoort. Het water van de Veldbeek maakt hier een haakse bocht naar rechts, naar het noordoosten. De wal langs de beek voorkwam en voorkomt nog steeds dat beekwater de polder Arkemheen in stroomt. Achter de wal ligt een graslandje waarachter nog drie min of meer evenwijdige wallen liggen, die mogelijk ook deel uit maakten van de waterkering (foto Overland 342).

kan worden dat ook deze een waterkerende functie hadden. Soms lag ook aan de oostkant van de beek een wal.

Tegenwoordig is de wal plaatselijk verdwenen, maar vaak is hij nog zichtbaar, nog altijd met bomen op de wal. De wal (soms wallen) en de beek vormen een bijzondere structuur die net als de Zeedijk belangrijke elementen zijn in de waterstaatsgeschiedenis van de polder.

16 Buitendijkse gronden (zn3)

Buiten de Zeedijk lagen ooit nog buitendijkse gronden met een aanzienlijke oppervlakte. Het waren veen- en kleiontginningen die door aanleg (of het naar binnen leggen van) de zeedijk buitendijks waren komen te liggen. Al op de oudste topografische kaarten, zoals die van De Man van omstreeks 1812, is te zien dat de buitendijkse gronden ter hoogte van Putten waren afgenomen tot een smalle strook aan de voet van de dijk. Het waren waarschijnlijk slikkige graslanden. Door de zoute omstandigheden was geen boomgroei mogelijk. Het stukje buitendijks gebied dat nu nog bestaat heeft het aanzien van een brede dijkvoet met gras. Waarschijnlijk bestaat het deels uit opgebrachte grond (zie ook foto bij kaartenheid 14).

17 Ontginningen op onbedijkte Zuiderzee-afzettingen (zn1)

Het gebied ten westen van het dorp Putten, aan de Zuiderzeekust is, anders dan de polder Arkemheen, nooit bedijkt geweest (figuur 3.25). Een lage strandwal beschermde dit gebied bij hoogwater

Figuur 3.25. De overgang van (overstroomde) kampongtingingen naar ontginningen op onbedijkte Zuiderzee-afzettingen, markeert zich hier in de vorm van een steilrandje. De weg leidt naar boerderij Krakenburg. Het gebied is nog steeds nagenoeg boomloos. Vroeger was hier vrij uitzicht op het water van de Zuiderzee. Nu ligt in de verte de A28 en het opgaand groen van het recreatiegebied aan de oever van het Nuldernauw (foto Overland 269).

tegen directe golfslag, maar het hoogwater had toegang tot het gebied via de beekmondingen, waardoor er regelmatig sprake was van overstromingen. Bij die overstromingen is een laag zeelei afgezet. Het is mogelijk dat dit gebied ooit intensiever bewoond is geweest. Zo vermoedt Van de Kraats (2015) dat in dit gebied het oude huis Vanenburg heeft gestaan.³² Pas met de aanleg van de Afsluitdijk in 1932 behoorden de overstromingen tot het verleden.

In 1850 was dit gebied vooral in gebruik als hooiland. De kavels, van elkaar gescheiden door sloten, waren vrij grootschalig en meestal onregelmatig ingedeeld. Met uitzondering van boerderij Krakenburg, dat op een pol lag, was het gebied onbewoond. Opgaande begroeiing was er niet en het gebied was daarom zeer open. Er was direct uitzicht op de Zuiderzee. Op de overgang naar de hoger gelegen zandgronden (overstroomde kampongtingingen en broeken) lagen wegen (zoals de 't Oeverstraat en de Knardersteeg) stonden boerderijen. Vanaf de hogere gronden liepen enkele doodlopende wegen het gebied in.

De structuur van het landschap (wegen- en slotenpatronen) is ten opzichte van 1850 in deze gebieden nog redelijk te herkennen. Het landgebruik is nog steeds overwegend grasland, maar tegenwoordig is ook akkerbouw mogelijk. Het landschap is nog steeds grotendeels onbebouwd, boomloos en uitgestrekt. Boerderij Krakenburg heeft nog steeds de karakteristieke ligging van een hoger gelegen boerderijplaats met wat geboomte te midden van het lage open landschap.

Door de aanleg van de A28, die tegenwoordig pal langs de oude Zuiderzeekust loopt, is sinds de jaren zestig van de 20e eeuw de relatie met de vroegere Zuiderzee verdwenen. In plaats van het uitge-

³² Ook in bijvoorbeeld Nunspeet werden in het Zuiderzeekustgebied huizen verlaten en gesloopt, waaronder omstreeks 1830 het voornamelijk Huis Bijssel (Neeffes e.a., 2015).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.26. Vochtige heide met vliegden ten zuiden van boerderij Groot Gerven. De zichtbare hoogteverschillen zijn het gevolg van recent plaggen (foto Overland 33).

Figuur 3.27. Vennen of flessen op de heide zijn ook bij het landschap van de niet ontgonnen vochtige heide gerekend (foto Overland 43, de Enteplass, ten zuiden van boerderij Groot Gerven).

streckte water ligt de snelweg en het plantsoen van het recreatiegebied daarachter nu aan de einder. Het landschap is nu vooral goed te ervaren vanaf de snelweg: een uitzicht over open landschap dat zich in de verte, waar de hogere zandgronden liggen, verdicht met meer geboomte en bebouwing.

18 Nieuwe Randmeerkust (zn5)

Tot in de jaren zestig van de 20e eeuw werd de onbedijkte Zuiderzeekust tegen directe zee-inval beschermd door een lage strandwal, die daar door golfslag was opgeworpen en waar mogelijk ook duintjes op lagen. Door de strandwal stroomden beken die uitwaterden op zee, en daardoor feitelijk als getijdereken functioneerden. Bij hoogwater stroomde water landinwaarts en bij zeer hoge waterstanden kwam een groot deel van het achterliggende gebied onder water te staan. Dit getijdeland hield op te bestaan na de aanleg van de afsluitdijk in 1932. Het landschap van de strandwal is verdwenen door de aanleg van de A28 begin jaren zestig. Aan de IJsselmeerkant van de snelweg werd op aangeplempte grond een recreatiegebied ontwikkeld, met parkeerterreinen en ligweiden, strandjes en rietoevers. Hier en daar is het gebied ook als natuurgebied ingericht, zoals de recent aangelegde nieuwe delta van de Schuitenbeek.

3.1.6 Niet ontgonnen gebieden in de Gelderse Vallei

19 Niet ontgonnen vochtige heide, nog open

Tot in de 19e eeuw bestond een groot deel van de Gelderse Vallei uit vochtige heide (figuur 3.26). Vanaf de Middeleeuwen was de heide ontstaan ten koste van het bos, doordat boeren het als begrazings-, strooiselwin- en plaggebied in gebruik namen. Hierdoor verarmden de bodems. Het bos kwam steeds moeilijker terug en in de aanvankelijk grazige velden maakten gras en kruiden steeds meer plaats voor heidestruiken. In de 19e eeuw waren de heidevelden vaak uitgestrekte landschappen met behalve heide, soms ook schrale graslanden. De natste plekken waren moerassig. Door boeren uit de omgeving, verenigd in de maalschappen, werd hier wel veen gestoken. Door het reliëf van zandruggen waren er ook droge plekken. Hier konden, net als op de hogere delen van de Veluwe, plaatselijk kleine zandverstuivingen optreden. Deze zijn niet afzonderlijk in kaart gebracht. Het heidelandschap werd afgewisseld met vennen of flessen. Het overgrote deel van de vochtige heide in dit deel van Nederland is omgezet in landbouwgrond (jonge landbouwontginning, kaarteenheden 21) of bos (jonge bossen, kaarteenheden 22). Het is heel bijzonder dat in Putten nog een redelijk areaal heide bewaard is gebleven. Waarschijnlijk is dit vooral in gebieden het geval die deel uitmaakten van landgoederen. In de heidegebieden bestaat nog steeds een fraai landschap van open heide en met een min of meer natuurlijk reliëf van zandruggen en -laagtes. Nog steeds zijn enkele flessen te zien. Mogelijk zijn er ook resten van kleine, door mensen gegraven veenputten.³³ Op landgoederen speelden de heide en de flessen een rol bij de jacht. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de gegraven greppels met naastliggende wallen bij de Enteplass (figuur 3.27), ten zuiden van boerderij Groot Gerven. Die dienden, zo maakt Bijvank (2014) aannemelijk, om ongemerkt waterwild te benaderen. Tegenwoordig heeft de heide de neiging om dicht te groeien met bosopslag (zie eenheid 20). Om dit tegen te gaan moet het oude agrarische beheer van plagen (nu machinaal) en begrazen weer worden toegepast.

³³ Bijvank (z.j.) beschrijft de veenaafgraving en veenputten op de Appelsche Heide, maar deze liggen in de gemeente Nijkerk.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.28. Heide met bosopslag ten zuiden van boerderij Groot Gerven. Meestal bestaat de bosopslag uit dennen, soms ook eiken, maar hier groeien vanwege de natte omstandigheden vooral elzen. De waterpoel die hier te zien is, is mogelijk ontstaan doordat hier veen is gewonnen (foto Overland 37).

Figuur 3.29. Greppels met flankerende wallen die waarschijnlijk ooit dienst deden voor de jacht, om ongemerkt waterwild op de Enteplass te benaderen. De wallen zijn te zien op de kaart van omstreeks 1930. Dit landschap is bebost geraakt (foto Overland 42).

20 Niet ontgonnen vochtige heide met (spontaan) bos

In de loop van de 20e en 21e eeuw is een deel van de heide begroeid geraakt met bos, zonder dat sprake was van bebossing. De aard van het bos is afhankelijk van zaadbronnen in de omgeving. In veel spontane bossen staan vliegdennen, ontstaan doordat de wind dennenzaad uit naburige naaldbebossingen aanvoerde. Ooit stonden deze dennen als solitaires op de heide, maar inmiddels zijn ze vaak opgenomen in jongere bosopslag. Ook kunnen er eiken voorkomen, die zijn opgekomen uit door schapen kort gehouden kreupelhout of uit hakhout dat verspreid op de heide stond.³⁴ Het spontane bos bestaat uit verschillende boomsoorten van verschillende ouderdom (figuren 3.28 en 3.29).

3.1.7 Jonge ontginningen

21 Jonge vochtige landbouwontginning (hn1)

Onder jonge landbouwontginningen worden alle landbouwgebieden gerekend die in 1850 nog uit heide of bestonden. De heide kon plaatselijk venig zijn. Daar werd soms door boeren veen gestoken voor eigen gebruik. De laagste delen waren zowel natter als vruchtbaarder. Op de laagste delen werden door kwel- en beekwater nutriënten aangevoerd. Hier lagen ongeperceleerde graslanden waar ook het rundvee graasde. Sommige lager gelegen heidevelden hadden, zoals het Hoeverveld, hadden zelfs een dun kleidekje, voor de bedijking afgezet bij zeer hoge Zuiderzeewaterstanden.

Dankzij deze relatief vruchtbare omstandigheden was in de 19e eeuw al een flink deel van de ooit gemeenschappelijk gebruikte gronden in percelen verdeeld. Deze gebieden worden onder het landschap van de broekontginningen geschikt. De heidevelden die halverwege de 19e eeuw nog over waren over het algemeen armer dan de eerder ontgonnen broeken.³⁵

In 1850 lag ten zuidwesten van het dorp Putten nog een groot gebied met natte en vochtige heidevelden: het Halvinkhuizerveld en het Huinerbroek. Ook lag er in het zuidwesten van de gemeente nog een groot heidegebied dat zich uitstrekte tot in de gemeente Nijkerk: de Kruishaarse en de Appelsche Heide. Verder lagen er verspreid kleinere heidevelden tussen de kamp- en broekontginningen.

Dankzij de opheffing van het gemeenschappelijke bezit van de marken (in Putten maalschappen genoemd) en de verkoop van domeingronden aan de gemeente in 1843, kon de heide worden verdeeld, ontgonnen en productief gemaakt. De perceelsvorm en indeling van de jonge ontginningen hangt samen met de wijze van verdeling. Op grotere te ontginnen heidearealen werd het nieuwe landbouwgebied min of meer rationeel ingedeeld. De percelen waren strook- of blokvormig, de wegen over het algemeen recht. Op het Halvinkhuizerveld en het Huinerbroek bleven de oude wegen over de heide bestaan. De Nijkerkerstraat, de Hooiweg en de Oude Nijkerkerweg waren al eerder, waarschijnlijk in het begin van de 19e eeuw, aangelegd en vormden toen kaarsrechte lijnen over de heide. Nog steeds zijn dit rechte wegen, voor zover ze binnen het landschap van de jonge ontginningen liggen. De Hellerweg en de Knapzaksteeg waren enigszins bochtige heidepaden of -wegen. De Hellerweg heeft nog altijd dit karakter. De Knapzaksteeg is bij de ontginning van de heide rechtge-

³⁴ Anders dan op het Veluwemassief was in de Gelderse Vallei geen kaart beschikbaar van door Maes en Rövekamp geïnventariseerde hakhoutrestanten en inheemse bomen. Het is daarom onbekend welke spontane bossen restanten van hakhout of kreupelhout hebben.

³⁵ Humuspodzolen (vooral veldpodzolen) versus beek- en gooreerdgronden volgens de bodemkaart.

trokken. Tussen de heidewegen probeerde men de heide in blokken of stroken te verdelen met rechte perceelsgrenzen. Opvallend is dat de nieuw gevormde percelen soms over de wegen heen liepen, zoals bij de Hellerweg. Blijkbaar vond dat men dat met de toen nog stille wegen geen probleem.

De opvallende structuur van vierkanten op de Kruishaarse en Appelse Heide danken we aan de drie deskundigen die door de Commissie tot Verdeeling van de Malenschap het Hellerveld waren aangewezen het heidegebied te verdelen. Het moesten gelijkwaardige stukken worden van ongeveer zeven bunders, met wegen op een afstand van 400 ellen en 350 ellen.³⁶ Het Hoeverveld werd, waarschijnlijk vanwege de relatief natte en kleiige grond door sloten verdeeld in stroken, die ten noorden van de Arkemheense Weg nog steeds zijn te herkennen.

Op kleinere heideveldjes was het moeilijker deze rechtlijnige structuren te creëren. De kleinere jongere ontginningen kunnen daardoor een onregelmatigere structuur hebben. Daar waar de heide werd bestemd voor de vestiging van keuters (dagloners, landarbeiders) ontstond een kleinschalig en soms ook onregelmatig ingedeeld landschap, met veel kleine percelen, en veel woningen en boerderijtjes. Dit was bijvoorbeeld het geval in het Veenhuizerveld, in het zuiden van de gemeente.³⁷ In een deel van het Halvinkhuizerveld lijken met opzet kromme lijnen aan het landschap zijn toegevoegd (figuren 3.30 en 3.31). Waarschijnlijk heeft dit te maken met het buiten Bijstein. Ten zuiden van de buitenplaats werd omstreeks 1900 bos via grillige lijnen afgewisseld met grasland. Blijkbaar wilde men hier een landgoed creëren. Later is dit gebied weer als landbouwgebied ingericht, maar de Beitelweg dankt haar kromme verloop mogelijk nog aan dit kortstondige landgoedverleden.

De omzetting van heide naar landbouwgrond heeft, ook na de verdeling van maalschappen en domeingrond, nog vrij lang op zich laten wachten. Op de kaartjes van omstreeks 1870 is te zien dat er wel al heide nieuw was ingedeeld, maar dat er nog nauwelijks akkers waren aangemaakt. Een groot deel van de heide werd nog gebruikt als weideveld voor schapen. Boeren hadden toen nog altijd mest en plaggen nodig. Later zal ook de grote Landbouwcrisis (1878-1895) aan het uitblijven van ontginningen hebben bijgedragen. De steeds betere verkrijgbaarheid van nieuwe meststoffen waaronder kunstmest bracht de zaak in versnelling. Toch lag er tot halverwege de 20e eeuw nog veel heide binnen de nieuwe ontginningsstructuur. Aanvankelijk werden houtsingels, waarschijnlijk vooral met elzen, als perceelsscheiding gebruikt. Al in de jaren vijftig waren veel van deze houtsingels alweer opgeruimd, waardoor de jonge ontginningen sindsdien vaak een vrij grootschalig karakter hebben. In de tweede helft van de 20e eeuw vond de groeiende plattelandsbevolking een nieuwe inkomstenbron in de opkomende bio-industrie. Vooral in de jonge ontginningen nam het aantal boerderijen en de oppervlakte van de agrarische bebouwing daardoor sterk toe.³⁸ Alleen jonge ontginningen op landgoederen bleven min of meer open.

Tegenwoordig beeld

Over het algemeen is de rechtlijnige ontginningsstructuur van de jonge ontginningen nog herkenbaar (figuren 3.32 en 3.33). Er komen nu zowel akkers als graslanden voor. Veel elzensingels zijn

³⁶ Friso, 2005.

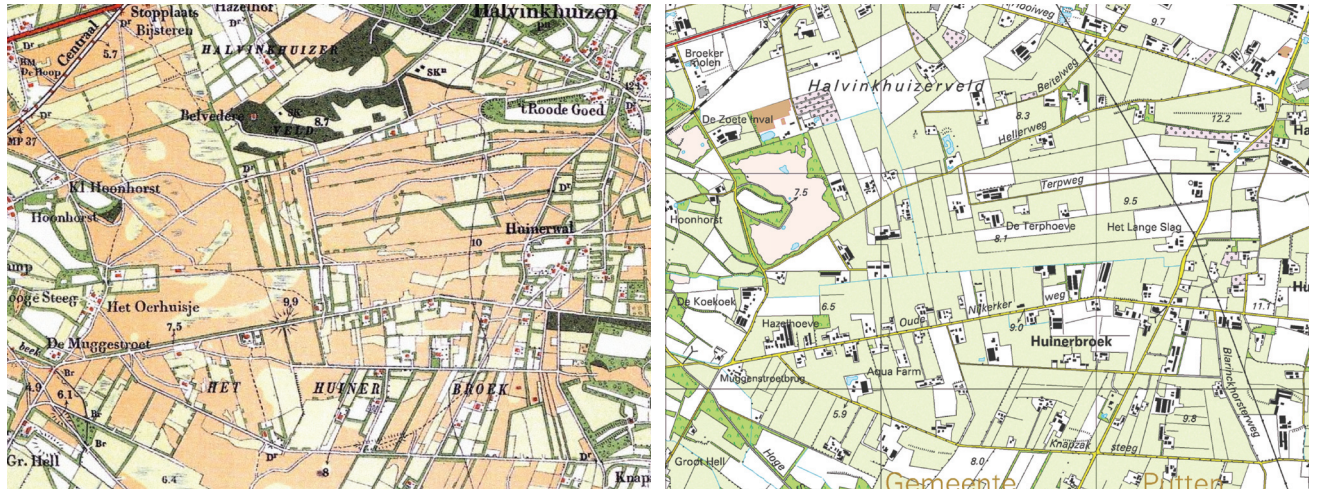
³⁷ Friso, 2005.

³⁸ Hierbij is aangenomen dat deze ontwikkeling ongeveer parallel loopt met die in gemeente Nunspeet (Neeffes, 2015).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.30. Links: ontginningsactiviteit op het Halvinkhuizerveld (omstreeks 1900) en het Huinerbroek. Rechts de situatie nu.

Figuur 3.31. Idem voor de Kruishaarse en Appelse Heide (situatie 1860 en nu).

Figuur 3.32. Het landschap van de jonge ontginningen met de Houtweg (links) en de Matseweg (rechts). Rechte wegen, relatief veel bebouwing en vrij veel veestallen. Tot op zekere hoogte passen de grote stallen in het rechtlijnige en vrij grootschalige landschap (foto Overland 91).

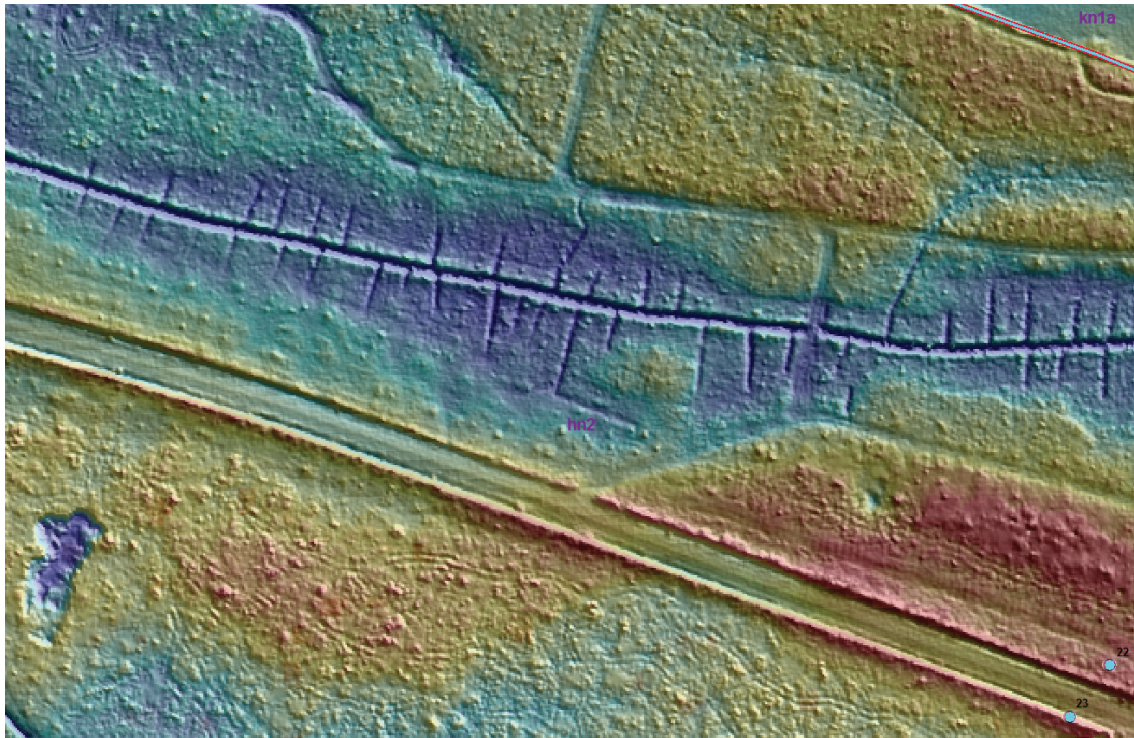
Figuur 3.33. In gebieden met landgoedkarakter, zoals hier op de Kruishaarse Heide, is er veel minder bebouwing en treedt de afwisseling met beplanting en omliggend bos op de voorgrond (foto Overland 50).

verdwenen, maar hier en daar markeren ze nog de perceelsranden of staan er bomenrijen of solitaire bomen als restant van de vroegere singels. Het landschap is over het algemeen grootschalig, door de lange doorgaande wegen, de relatief grote rechthoekige percelen en de soms verre doorzichten. Deze doorzichten zijn niet overal meer mogelijk doordat vrijwel alle jonge ontginningen tamelijk intensief bebouwd zijn geraakt. Delen van de jonge ontginningen zijn in veel extensiever gebruik gebleven. Waarschijnlijk is dat te danken aan het grootgrondbezit. Deze gebieden hebben meer bos, houtwallen en elzensingels en hebben een landgoedkarakter (zie toevoeging L). Dit geldt bijvoorbeeld voor de Kruishaarse Heide. De vierkantenstructuur is hier nog goed te zien. Bijzonder is dat sommige vierkanten hier nooit omgezet zijn in landbouwgrond (zie eenheid 23).

De ontginningen waar zich veel keuters hebben gevestigd, zijn vaak nog steeds kleinschalig (zie toevoeging K). De wirwar van kaveltjes is nog steeds relatief dicht bebouwd, soms nog met kleine woninkjes. De kleine landbouwkaveltjes van vroeger worden nu gezien als ruime woonkavels, waardoor het aantrekkelijk wordt de huisjes om te zetten in riantere woningen.

22 Jonge vochtige en natte bossen

Slechts een klein deel van de vochtige heide in de Gelderse Vallei is bebost (figuren 3.34 en 3.35). Het was meestal aantrekkelijker om de vochtige heide tot nieuw landbouwgebied om te vormen (zie kaartcode 21). In het Puttense deel betreft het bossen binnen gebieden met een landgoedkarakter. Het gaat hier niet om uitgestrekte nieuwe bossen, met rechthoekige padenstructuur, zoals op het Veluwemassief, maar om bosoppervlakten van 4 tot 10 hectare, die bijdragen aan de fraaie afwisseling tussen bos en open gebied in het landgoederenlandschap. De bosaanplant kon ook gepaard gaan met de aanleg van lanen en de bebossing van landbouwgrond (zie kaartcode 7).

Figuur 3.34. Hoogtebeeld van het oppervlak van jonge bos bij Gerven, ten westen van Boerderij De Keut. Met wallen rond de Gervenseweg, een laagte met beekloop en ontwaterende greppels.

Figuur 3.35. Een van de wallen langs de Gervense Weg. Op de wallen staan loofbomen waaronder inlandse en Amerikaanse eik (foto Overland 22).

Figuur 3.36. De heide op deze foto ligt vormt een rechthoekig blok tussen de ontginningswegen aan de noord- en zuidkant, en landbouwpercelen en jonge bossen aan de west- en oostkant. Op de foto de Veldhoefweg (foto Overland 46).

De jonge bossen herbergen vaak bijzonder reliëf. Het oude oppervlak van de heide kan zijn blijven bestaan, met karresporen, zandruggen, en mogelijk ook grafheuvels. Ook kunnen heidevennen of -flessen en beeklopen zijn blijven bestaan. Soms zijn rabatten aangelegd. Langs bospercelen zijn vaak wallen aangelegd, waarschijnlijk om kort na de aanplant vee vanaf de omliggende heide of de wegen te weren. Sommige wallen kunnen ook te maken hebben met ouder cultuurland dat hier kan hebben gelegen. Delen van het deze jonge bossen zijn niet aangeplant, maar spontaan opgekomen. Die bossen (die alleen met uitgebreider veldwerk kunnen worden onderscheiden) lijken op het spontane bos van eenheid 20.

23 Vochtig heide/bos-relict in jonge ontginningen (hn4)

Een deel van de heiderestanten ligt duidelijk ingekaderd in het wegen- en padenraaster van de jonge ontginningen (figuur 3.36). Het zijn blokken heide, die wel in percelen of eigendomsblokken zijn verdeeld, maar waar nooit daadwerkelijk tot ontginning is overgegaan. Deze relicten komen landschappelijk overeen met de vochtige heide en het spontane bos van eenheden 19 en 20 maar de heidevelden hebben de vorm van meestal rechthoekige percelen. Vooral op de Appelse en Kruishaarse Heide benadrukken ze de rechthoekige ontginningsstructuur. Een deel van deze percelen is, vaak vanaf de rand, met bos bedekt geraakt (als in eenheid 20).

3.2 Historische landschappen Veluwemassief

3.2.1 Agrarische- en gebruikslandschappen

Het hoge deel van de gemeente Putten dat we hier aanduiden als het Veluwemassief is historisch-landschappelijk totaal anders van aard dan de Gelderse Vallei of het Zuiderzeekustgebied. Waar

de hoge delen van Putten al in de prehistorie goed begaanbaar en bewoonbaar waren, bleven de moerassen en natte bossen van het lage deel in deze periode grotendeels onbewoond. Waar de vroege bewoners op het droge Veluwemassief voor hun woonplekken bovendien op zoek moesten naar water, moest men in de Gelderse Vallei juist zoeken naar droge plekken.

In de loop van de Late Middeleeuwen en de Nieuwe tijd heeft zich tussen het hoge en lage deel van Putten een zeer sterke inverse of ommekeer in de bewoningsmogelijkheden voorgedaan. Stukje bij beetje slaagde men erin de van oorsprong nauwelijks bewoonde Gelderse Vallei te ontwateren en bewoonbaar te maken. Het agrarisch buitengebied van de gemeente Putten kent nu, zelfs voor Nederlandse begrippen, een hoge dichtheid aan woningen en boerderijen. Precies tegenovergesteld ging de ontwikkeling op de hoge delen van de gemeente. Op het Veluwemassief ontwikkelden de bewoningsmogelijkheden zich veel trager of namen ze zelfs af. Het gebied wordt nu gekenmerkt door bewoningseilanden tussen uitgestrekte bossen en heidevelden.

24 Droge kampongtingingen (kd1)

Droge kampongtingingen zijn ook behandeld bij de landschappen in het agrarisch buitengebied (code 1). Op het Veluwemassief heeft dit landschap een specifiek karakter. Het betreft de al in 1850 in cultuur zijnde landbouwgronden bij Koudhoorn en Spriel en Krachtighuizen. Dit waren kleine cultuureilanden te midden van heidevelden en (nu voornamelijk) bossen.

De hoge delen van de stuwwallen waren al bewoond vanaf de prehistorie en hoorden tot in de Vroege Middeleeuwen tot de favoriete vestigingsplaatsen.³⁹ Op de stuwwallen kwamen relatief rijke zanden (moderpodzolen) voor, ontstaan in door ijs opgestuwde rivierafzettingen. De kampongtingingen ontstonden hier vanaf de Vroege Middeleeuwen, toen boerderijen en akkers een vaste ligging kregen. Er ontstonden kampen: boerderijen of kleine nederzettingen met akkers, bosjes en weiden, die als eilanden te midden van woeste gronden lagen. De beschikbaarheid van water (drinkwater, water voor vee) was bepalend voor de plek waar deze kampongtingingen konden ontstaan. Het echte grondwater lag vaak zeer diep. De nederzettingen waren afhankelijk van stagnerend water op ondergrondse klei- en leemlagen of ijzerpannen. In Kootwijk zijn door archeologisch onderzoek nederzettingen aangetoond die op dergelijke gronden voorkwamen, maar later zijn ondergestoven onder stuifzand.

De kampongtingingen op de stuwwal bleven binnen de gemeente Putten beperkt van grootte. Omstreeks 1800 lagen er op de heide ten zuidoosten van het dorp Putten enkele kleine kampen met hooguit een of enkele boerderijen (zie kaartje): Kleine ontginningen ten zuiden van het Sprielderbos omstreeks 1800: Kragtig huijsen, Spriel, De Peppele boomen en Kouthoorn.⁴⁰ De omvang van deze kampen doet vermoeden dat ze toen vrij recent waren ontgonnen. Een deel van deze boerderijen wordt echter ook genoemd als herengoederen, boerderijen die horig waren aan de Gelderse Rekenkamer. Een deel van hen zal teruggaan op boerderijen die tot 1543 horig waren aan de hertog van Gelre. In dat geval is het aannemelijk dat ze een ouderdom hebben van omstreeks 1200 of ouder.⁴¹

³⁹ Zie onder andere Heidinga, 1984; Neeffjes, 2006; Neeffjes & Spek, 2014.

⁴⁰ Spelling volgens de kaart van De Man (omstreeks 1812).

⁴¹ Na 1200 werden niet of nauwelijks nog nieuwe horige goederen meer gesticht. Vermelding herengoederen: De Jonge, 1992.

Figuur 3.37. Overgebleven akkers bij Sriel, omgeven door bos, met landgoedkarakter (toevoeging L) (foto Overland 142).

In de loop van de 19e eeuw werden de landbouwgronden sterk uitgebreid, zo is op de kaart van 1870 te zien. Alle gronden die op de kaart van 1850 in agrarisch gebruik waren worden beschouwd als kamponggingingen (gronden die later zijn ontgonnen horen bij de jonge droge landbouwontginningen zie kaartcode 26). Voor de kamponggingingen op het Veluwemassief geldt dat ze, anders dan bij de droge kamponggingingen in de Gelderse Vallei nog steeds vaak een eilandkarakter hebben. Ze worden niet omgeven door later ontgonnen landbouwgrond, maar bos (vroegere heide, nu bebost).

De oude kamponggingingen hebben niet meer het karakter van grote akkers horend bij agrarische buurschappen. Bij Sriel is een groot deel van de vroegere akkers bebost (zie kaarteenheid 25 en 30). De resterende kamponggingingen bestaan uit enkele percelen, omgeven door bos of lanen. Ze zijn aangemerkt als gebieden met 'landgoedkarakter' (toevoeging L) (figuur 3.37).

Kamponggingingen met keutervestiging (toevoeging K)

Bij Koudhoorn en Krachtighuizen nam, gepaard gaande met uitbreiding van het landbouwareaal, het aantal boerderijen en woningen sterk toe (figuur 3.38). Dit is te zien op kaarten van na 1850

Figuur 3.38. Bij Koudhoorn zijn de droge kamponggingingen versnipperd geraakt met huizen en opgaande beplanting. Dit landschap wordt gedeeltelijk gekarakteriseerd door keutervestiging (toevoeging K) (foto Overland 156).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.39. Landschapsdynamiek rond Sriel, Koudhoorn en Krachtighuizen in de 19e en begin 20e eeuw. Op de kaart is te zien dat in rond Sriel het akkerareaal toeneemt om vervolgens omgezet te worden in bos (nu gekarakteriseerd als buitenplaats, jong bos of beboste kamptonginning). Bij Koudhoorn en Krachtighuizen is het proces van keuterverstiging al in 1870 en ook in 1930 goed te zien.

Figuur 3.40. De akkers bij boerderij Peppelboom zijn voor een groot deel bebost of beplant met lanen en fraaie boomgroepen. In de bossen zijn de oude omtrekken van de kampontginning nog te vinden in de vorm van wallen. De boerderij is nu een schilderachtige plek in een gebied met landgoedkarakter (foto Overland 140).

(figuur 3.39). Waarschijnlijk waren dit dagloners of kleine boeren die hier een zelfstandig bestaan op probeerden te bouwen. Ook in de loop van de 20e eeuw nam de bebouwingsintensiteit verder toe, vaak ook weer met kleine boerderijtjes of kleine huizen. Het gebied is nu verdeeld in vooral kleine percelen met veel bebouwing. Soms zijn hierin nog de kleine huisjes en boerderijtjes van de vroegere keuters te herkennen. De oude kampontginningen zijn versnipperd doordat er meer zichtbare perceelscheidingen en groenstructuren zijn aangelegd.

25 Beboste droge kampontginningen (kd4)

Beboste voormalige landbouwgrond komt vooral voor op de droge gronden op en langs het Veluwemassief (figuur 3.40). Hier waren de opbrengsten van landbouwproducten lager en minder zeker dan op de vochtigere gronden in de Gelderse Vallei. In de 19e eeuw werd vooral eikenhakhout aangeplant, in eerste instantie vooral het gevolg van hoge prijzen voor hakhout en eek rond 1840.⁴² Na 1850 waren waarschijnlijk ook de lage prijzen voor landbouwproducten een aanleiding voor de aanleg van eikenhakhout. Vooral rond Spriel werd, ongeveer tegelijkertijd met de bouw van het huis Groot Spriel in 1882, een groot areaal bebost. Dit waren deels bossen in de oude kampontginning van Spriel, en deels ook gronden die tussen 1800 en 1850 op de heide waren ontgonnen.

Ook in de 20e eeuw werd nog landbouwgrond in bos omgezet. Grootgrondbezitters bebosten in het kader van landgoedontwikkeling een deel van hun landbouwpercelen voor de jacht of voor een aantrekkelijk landschap. In die tijd werd vaak met naaldhout bebost.

⁴² Van Oosten Slingeland, 1958.

Figuur 3.41. Het beeld van droge landbouwontginningen op de Veluwe, hier ten zuiden van Koudhoorn: onbebouwde akkers afstekend tegen omliggend bos. Hier was de heide in eerste instantie bebost, om halverwege de 20e eeuw tot bouwland te worden omgevormd. Dichter bij de bebouwde dom van Koudhoorn is dit landschap meer bebouwd geraakt (foto Overland 1574, van omstreeks 2006).

Veel van het hakhout is in de loop van de 20e eeuw, toen er geen markt meer was voor eek, omgezet in opgaand eikenbos. Het eikenhout kan ook vervangen zijn door zogenaamde veeleisende boomsoorten als beuk of douglas, die goed gedijen op de voormalige landbouwgronden.

In het bos zijn de resten van het oude cultuurland vaak nog te herkennen. Oude omwallingen, lanen, bomen, wegen, boerderijplaatsen, resten van schaapskooien, en geriefbosjes kunnen voorkomen. Het beboste cultuurland kan bijzondere boomvormen hebben die uit het vroegere hakhout voortkomen.

26 Jonge droge landbouwontginning (hd1)

Van de droge heidevelden op het Veluwemassief is (in tegenstelling tot de vochtige heide in de Gelderse Vallei) slechts een klein deel in landbouwgebied omgezet (figuur 3.41). Het overgrote deel van de droge heide werd bos. Dankzij de kunstmest was het mogelijk deze arme en zure gronden te verrijken, maar door de droge omstandigheden waren ze niet erg aantrekkelijk voor landbouw.

Het grootste areaal jonge ontginningen ligt rond Koudhoorn, waar de kampontginningen in de loop van de 19e en 20e eeuw zijn uitgebreid. Ook grenzend aan Krachtighuizen liggen jonge ontginningen. Daarnaast liggen enkele kleine akkers verspreid tussen de jonge bossen. Jonge droge heideontginningen zijn vaak nog steeds in gebruik als akker. Een deel van deze akkers steekt nog fraai af tegen het omliggende bos. In een deel van de heideontginningen bij Koudhoorn en Huinen is de bebouwing sterk toegenomen.

3.2.2 Bossen en buitenplaatsen op het Veluwemassief

Het overgrote deel van het Veluwemassief bestaat uit bos. Deze bossen kennen een enorme variatie, zowel wat betreft ontstaanswijze als wat betreft het tegenwoordige landschapsbeeld. Bij de inventarisatie ontstond enerzijds de wens om recht te doen aan deze variatie en vele typen bos van elkaar te onderscheiden. Van de andere kant stuitte dat ook op praktische problemen. De overgang van het ene type naar het andere is gradueel. Sommige bossen kunnen wat betreft ontstaanswijze in het ene bostype vallen, maar wat betreft huidig aanzien in het andere. Grenzen trekken is daarom moeilijk, ook al vanwege de beperkte tijd om het grote areaal bos in het veld te controleren. Bij de onderstaande indeling in historische bostypen past dus de kanttekening dat bossen in de praktijk meer op elkaar kunnen lijken dan het onderscheid suggereert. Bij detailinventarisaties kan de omgrenzing en de beschrijving nauwkeuriger geschieden.

In deze rapportage worden de bossen ingedeeld op historisch-geografische kenmerken: naar hun ouderdom, hun wijze van ontstaan en hun topografische structuur (omtrek, ligging in het landschap, wegen, bebouwing). Tot op zekere hoogte wordt ook rekening gehouden met de zichtbaarheid van het historische beheer. Bossen die volgens de inventarisatie van Rövekamp en Maes (2002) oude inheemse bomen of struiken bevatten worden apart aangeduid en krijgen meestal een hogere waardering (zie toevoeging H). In het onderstaande zal blijken dat oude bomen en hakhoutvormen zich zowel in oude als jonge bossen en zelfs op spontaan dichtgegroeide heide kunnen voordoen.

De gemeente Putten herbergt twee zogenaamde malebossen, bossen die al in de Middeleeuwen in beheer waren bij zogenaamde maalschappen: het Putterbos en het Sprielderbos. Terwijl het overgrote deel van de Veluwse oerbossen vanaf de Middeleeuwen degradeerde tot heide, bleven deze malebossen dankzij het beheer van de maalschappen, tot de dag van vandaag bestaan.

Voorgeschiedenis van de malebossen

De oude Veluwse malebossen liggen op stuwwallen, op relatief rijke zanden die ooit door de voorlopers van Rijn en Maas zijn afgezet en later door ijs zijn opgestuwd. Deze gebieden zijn, zo nemen we aan, in de prehistorie (vanaf het Laat Neolithicum) en de Vroege Middeleeuwen bewoond geweest.⁴³ Grafheuvels, Celtic fields en mogelijk ook leemkuilen zijn de zichtbare resten van deze vroegere bewoning. Vanaf de Vroege Middeleeuwen vond een verschuiving plaats van de oude woongebieden naar de lage randen van het Veluwemassief en de Gelderse Vallei. De bewoning op de stuwwallen groeide niet of nauwelijks meer, en werd geconcentreerd in kleine nederzettingen zoals Spriel. Sindsdien werd een groot deel van de voormalig bewoonde rijkere stuwwalgronden bestemd als bos.

Tegelijkertijd verdween het bos op de armere gronden. In de Middeleeuwen werd in de meeste bossen gekapt en beweid met onder andere varkens. Dit leidde ertoe dat de eikels werden opgevreten, waardoor de verjonging stagneerde. Ook werd in bossen geplagd. Door uitputting van de bodem werd hergroei moeilijker en ontstonden heidevelden.

---

⁴³ Meer over deze voorgeschiedenis van de bossen in: Neeffes, 2006; Neeffes & Spek, 2014.

Op de stuwwal, met de wat rijkere zandgronden, was de hergroei beter en konden bossen overleven. De maalschappen worden als bosbeherende instanties in archieven genoemd vanaf de 13e eeuw, maar waarschijnlijk komen ze voort uit een veel oudere rechten en afspraken van de boeregebruikers in de nabijgelegen buurschappen. De gezamenlijke boeren waren eigenaar of recht-hebbende op het bos. De productierechten werden verhandelbaar, waardoor later ook andere partijen zoals kloosters, adel of kooplieden uit de stad zich in konden kopen. Alleen een krachtig opererend bestuur, dat belang had bij een goede houtproductie, slaagde erin het bos te behouden. Dat was in het Sprielder en Putterbos het geval. Op de kaart van De Man, gekarteerd omstreeks 1812, zijn nog duidelijk de grote bosoppervlakten te zien. Toch waren deze bossen waarschijnlijk niet in goede staat. In 1859 stonden het Sprielder- en Putterbos op de nominatie om vanwege hun slechte toestand verkocht te worden. Bij stemming bleek daar onder de gerechtigden echter net geen meerderheid voor te bestaan.⁴⁴

Historisch beeld

De oude bossen hadden in 1850 het aanzien van opgaand oud bos, hakhout, gedegradeerd bos of nieuw aangelegd productiebos. Delen van de malebossen waren veranderd in heide (bossen die na 1850 op heide zijn aangelegd, zijn onder de jonge bossen geschaard). Het opgaand oud bos bestond voornamelijk uit eiken en beuken. Het hakhoutareaal bestond vooral uit eiken, maar er werden ook andere bomen gehakt.

Tegenwoordig beeld: Landschappelijke kenmerken van de oude bossen

Het contrast met de omgeving is vaak minder aanwezig dan vroeger. Immers, de heide die het oude bos omgaf, bestaat nu ook uit bos. De oude bossen hebben een aantal historische landschapskenmerken die soms in meerdere, soms in mindere mate kunnen optreden. In de bodem van de oude bossen kunnen archeologische resten schuil gaan uit de late prehistorie of de Vroege Middeleeuwen. De wat rijkere zandgrond maakte toen bewoning mogelijk. Doordat in bossen weinig wordt gebouwd of gegraven, is de bodem nog nauwelijks archeologisch onderzocht.

In de malebossen bestaan daarnaast historische elementen als grenswallen, traas, of oude (grens)bomen. Leemkuilen zoals het Solsche Gat zijn als groeve soms geëxploiteerd tot in de 20e eeuw, maar een veel oudere oorsprong is niet uitgesloten.⁴⁵ De bossen herbergen oude, vaak bochtige paden, die soms het karakter van een holle weg kunnen aannemen. Opvallend in het Sprielderbos is een aantal rechte wegen: de Nieuwe Prinsenweg, de Oude Prinsenweg en de Pepelseweg. Deze lopen door in het Speulderbos en hebben hun oorsprong als jachtweg voor de jachtgezelschappen van koning-stadhouder Willem III die tussen 1681 en 1702 vanuit Het Loo over de hele Veluwe jaagde.⁴⁶

Een deel van de genoemde relicten staat niet op kaartbijlage 1. Ze zullen pas door uitgebreid veldonderzoek voor de dag komen.

⁴⁴ Hacke-Oudemans, 1969, p. 140.

⁴⁵ Al in de 17e eeuw moet de kuil een grote omvang hebben gehad, gezien de beschrijving van holtrichter Wolffsen van het Speulderbosch: "De playsierige en aengename kuyle gènant het Soll, hebbende een seer helderen echo" (Sloet, 1899).

⁴⁶ Hacke-Oudemans, 1969, p. 139; Bleumink & Neeffes, 2010.

Figuur 3.42. Boombos met kromme beuken en grafheuvel dicht bij het Solsche Gat (foto Overland 171).

We verdelen de oude droge bossen in bossen waar aan de bomen nog het oude bosbeheer kan worden afgelezen en in bossen die alleen beschikken over de bovengenoemde historische kenmerken.

27 Oude droge bossen, zichtbare kenmerken oud beheer (kd2a1)

In het Putter- en het Sprielderbos zijn grote stukken bos waar het vroegere bosgebruik- en beheer nog afleesbaar is doordat er restanten zichtbaar zijn van het vroegere boombos of hakhoutbos. Om deze bossen op het spoor te komen is gebruik gemaakt van de inventarisatie naar inheemse bomen en struiken van Rövekamp en Maes (2002). Deze is gecontroleerd met luchtfoto's, met informatie van de opstandsleggers van Staatsbosbeheer en (beperkt) veldonderzoek.⁴⁷ Met het voorbehoud dat uitgebreider veldwerk nauwkeuriger en betrouwbaardere kaarten zal opleveren, zijn op basis hiervan de volgende varianten van het landschap van de oude bossen onderscheiden.

Resten boombos met beuk (toevoeging Y)

Boombos was in de 19e eeuw de aanduiding voor opgaand bos, waarmee het werd onderscheiden van het in Nederland veel vaker voorkomende hakhout (figuur 3.42). Ooit bestonden malebossen vooral uit opgaande eiken. De maalschappen beschermden dit bos door agrarisch medegebruik (begrazen, plaggen) te reguleren. Bomen werden selectief geoogst, er vond geen leegkap plaats.

⁴⁷ Studie van de opstandsleggers volgens Roos & Neeffes, 2006.

Nadat een boom was verwijderd herstelde het bos zich door natuurlijke verjonging. Er werd vermoedelijk beperkt geplant of gezaaid. Eik genoot de voorkeur van de maalschappen. De eik werd bevoordeeld door opslag van beuken te verwijderen. Het nog bestaande boombos van het Sprielder- en Putterbos is nadat de maalschappen in de 19e eeuw ophielden te bestaan niet meer verwijderd of opnieuw geplant.⁴⁸ Het boombos veranderde sinds die tijd wel van aard. Beuken gingen overheersen. Beuken geven veel schaduw, waardoor eiken afsterven en er niet in slagen zich te verjongen. In het tegenwoordige boombos zijn nog maar heel plaatselijk eiken te zien.

Het meest opvallende kenmerk van het oude boombos zijn de vaak uitgesproken kromme boomvormen.⁴⁹ Vanwege deze beweeglijk ogende vormen spreekt men ook wel van het 'bos van de dansende bomen'. Er zijn verschillende hypothesen over het ontstaan van de kromme bomen. Het lichte bos, ontstaan door uitkap en agrarisch medegebruik, is waarschijnlijk de belangrijkste oorzaak. Bomen bij een open plek hadden de neiging naar licht te groeien, en werden krom.⁵⁰ Een ander veel genoemde reden, is dat er sprake was van negatieve selectie. De maalschap oogstte de rechte bomen en de overblijvende exemplaren hadden genetische aanleg om krom te groeien. Ook een mogelijk hakhoutverleden wordt als oorzaak genoemd.⁵¹ De opgaande beuken zijn in deze zienswijze uitgegroeid uit vroeger hakhout. Soms zou dat aan de verbrede stamvoet van de bomen nog te zien zijn.

Kenmerkend voor het boombos zijn ook de metershoge moskragen rond de stammen. Als oorzaken worden genoemd: de permanent hoge luchtvochtigheid, de ouderdom van het bos, waardoor relict-populaties mossen konden overleven, het extensieve bosbeheer, dat zorgt voor stabiliteit van de milieumomstandigheden, en de aanwezigheid van veel dood hout, kromme stammen en bastwonden.⁵²

Ten slotte is de aanwezigheid van instortende beuken kenmerkend. Als de beuken niet worden gekapt, kunnen ze enkele honderden jaren oud worden, maar uiteindelijk sterven ze af. De dode stammen blijven vaak nog even staan, vaak bedekt met tonderzwammen, en vallen uiteindelijk om.

Resten voormalig eikenhakhout of eikenstrubben (toevoeging E)

Een deel van het bos bestond ook uit hakhout, zo blijkt uit voorschriften in de maleboeken van het Speulderbos van 1620: *die geen maelman is sal niet mogen schalen* (alleen maalmannen mogen schillen ofwel bast van eikenhout oogsten).⁵³ In de 19e eeuw werd het hakhoutareaal flink vergroot, onder andere vanwege de hoge prijzen voor looizuur dat uit de schors van eikenhakhout werd gewonnen. Aanzienlijke grondbewerking, soms tot meer dan 1 meter diep, hoorde bij de voorbereiding. Van Oosten Slingeland en De Rijk wijzen op de zeer grote arbeidsinput die het diepspitten vergde.⁵⁴ Mogelijk is dat een reden dat nog veel van het opgaande boombos bleef bestaan.

⁴⁸ Gegevens over beheer o.a. in: Buis, 1985; Hacke Oudemans, 1969; Kwadijk, 1985; Oosten Slingeland, 1958; De Rijk, 1985; Schoenmaker, 1949; Horst, 2011.

⁴⁹ Overigens zijn de kromste bomen vaak verwijderd, in het kader van het moderne bosbeheer dat in de 20e eeuw opgang deed.

⁵⁰ J. den Ouden (Alterra) stelt bovendien dat het bos vroeger voor een veel groter deel uit eiken bestond. Eikenbos is veel lichter, waardoor de beuken sowieso een grote neiging vertoonden zijwaarts te groeien (Mededeling J. den Ouden).

⁵¹ Jansen & Van Benthem, 2005.

⁵² Jansen & Van Benthem, 2005.

⁵³ Hacke-Oudemans, 1969, p. 135 (naar Sloet, Geldersche Markerechten).

⁵⁴ Van Oosten Slingeland, 1958; De Rijk, 1985.

Figuur 3.43. Deze grillige eikenstammetjes zijn de restanten van vroegere hakhoutcultuur. Foto van het Putterbos, dicht bij de Laak (foto Overland 233).

De rotatieduur van hakhoutbos was gemiddeld tien tot twaalf jaar, maar dat kon variëren afhankelijk van het gebruiksdoel en de grondsoort. Het hakhoutareaal was in de 19e eeuw in uitbreiding vanwege de hoge eekprijzen.

De meeste hakhoutbossen zijn voor het laatst gehakt tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de prijs van eek nog een keer omhoogschoot. De meeste hakhoutbossen werden daarna omgezet in zogenaamd 'spartelgenbos'. Op één na alle scheuten (telgen) werden van de stobben verwijderd. De overgebleven telg (de 'spartelg') groeide uit tot een opgaande eik. Aan de verbrede stamvoet van de eiken en soms ook aan de grillig gevormde stammen is het hakhoutverleden nog af te lezen (figuur 3.43).

Soms staan er verspreid in een jonger bos met naaldhout of beuk alleen nog enkele eiken of zijn de eiken afgestorven en liggen de oude stammetjes en stoofjes nog op de bosbodem. De eikenboompjes zijn meestal zomereiken maar soms ook wintereiken (zie verder ook de paragraaf over toevoegingen).

28 Oude droge bossen, vernieuwd (kd2a2)

Vanaf de 19e eeuw werd een deel van het boombos en hakhout vervangen door nieuw aangelegd bos en werden ook exoten geïntroduceerd (figuur 3.44). Ook op de tot heide gedegradeerde bossen werd bos aangeplant. Op de armere gronden verschenen vaak dennen en op de wat betere gronden zogenaamde 'veeleisende' boomsoorten, zoals douglas. Er kan ook opnieuw beuk of eik zijn aangeplant. Vooral in het Sprielderbos werd in 1880 veel loofhout gekapt, waarna grove dennen werden aangeplant.⁵⁵ Deze vernieuwde bossen missen herkenbare restanten van het vroegere beheer, maar hebben daarnaast wel vaak landschappelijke kenmerken van de oude bossen.

⁵⁵ Hacke Oudeman, 1969, p. 140-141.

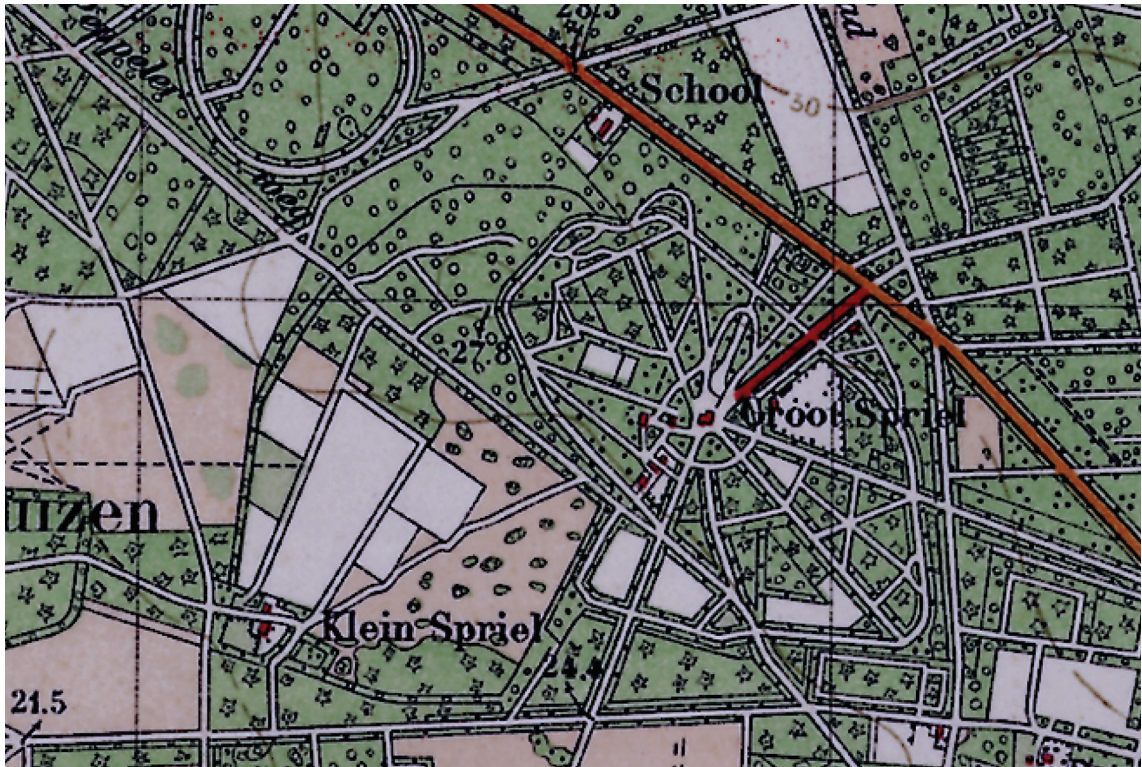
Figuur 3.44. Vernieuwde droge bossen kunnen historische kenmerken hebben, zoals grafheuvels, wegenstructuren of leemkuilen. Op de foto het Solsche Gat in het oud Sprielderbos (foto Overland 174).

29 Oude droge bossen buiten de malebossen (kd2a3)

Onder deze eenheid vallen de bossen die al in 1850 op de heidevelden ten zuiden van het Sprielderbos bestonden. Hieronder vielen twee oude bossen, Leuksche Bosch (nu kern van het Driecontinentenbos op landgoed Schovenhorst) en Bolleheg, ten noordwesten van Groot Spriel. Deze bossen lagen buiten het aaneengesloten Sprielderbos, maar hoorden wel tot het bezit van de maatschap.⁵⁶ Bijzonder aan deze twee bosjes is dat ze deels nog door wallen worden omgeven. Verder worden onder deze eenheid enkele oudere hakhoutbosjes gerekend die al in de 18e eeuw bestonden. Ten slotte vallen ook de eerste bebossingen van de heide, die tussen 1800 en 1850 hadden plaatsgevonden, onder deze eenheid. Deze vroege bosaanleg was mogelijk dankzij verkoop van domeingronden in 1843 aan de gemeente. Zo kochten enkele investeerders, verenigd in de maatschap van Groevenbeek, heidegrond ten noorden van de Garderense weg aan die al door de gemeente was gespit in het kader van werkverschaffing. Ze lieten het beplanten met dennen. Deze percelen werden later aangekocht door Mr. J.H. Schober, stichter van het landgoed Schovenhorst.

Een deel van deze bossen heeft zichtbare resten van vroeger bosbeheer, in de vorm van restanten van eikenhakhout (toevoeging E).

⁵⁶ Zie Hacke Oudeman, 1969, p. 268 en 224.

Figuur 3.45. Spriël op de kaart van 1931.

30 Buitenplaatsen (kd3/hd3)

Buitenplaatsen bestonden uit een voornaam huis, een parkachtige tuin en waterpartijen en vaak ook wandelbossen. De meeste buitenplaatsen liggen in het lage deel van de gemeente. Hier was water voorhanden voor de grachten rond het huis en de vijvers. In Putten is echter ook het huis en de omgeving van Groot Spriël tot de historische buitenplaatsen gerekend. Tot 1882 was Groot Spriël al een voorname plek, zo is te zien op kaarten van 1800, 1850 en 1870. Het huis (of de voorname boerderij⁵⁷) werd omgeven door een vierkant van lanen en had een oprijlaan naar de Garderense weg. Het gebouw lag centraal in een oude kamponginning met landbouwgronden. Dat op deze hoogte bewoning mogelijk was is waarschijnlijk te danken aan waterstagnerende leem in de ondergrond, waardoor water voor mens en vee voor handen was. In 1882 liet de uit Indië teruggekeerde planter Wouterus Blokhuis in 1882 het huis 'Groot Spriël' bouwen (figuren 3.45 en 3.46). De voormalige landbouwgronden werden bebost en het huis werd het middelpunt van een ster waar veertien lanen bijeenkwamen.⁵⁸ Blijkbaar lukte het om op de droge grond (27 meter boven NAP) een vijver aan te leggen, mogelijk dankzij leem in de ondergrond. Tegenwoordig is een aantal lanen vervaagd in het boslandschap. Een aantal andere is echter nog goed zichtbaar. Ook het huis bestaat nog. Ook het gebied rond Klein Spriël wordt tot de buitenplaatsen gerekend.

Een groot deel van landgoed Schovenhorst, voor zover ingericht als park, met pinetum, arboretum, wandelpaden en weide, wordt tot de buitenplaatsen gerekend. In 1888 kocht Mr. J.H Schober dit

⁵⁷ Volgens Mijngelderland.nl stond op de plek van het in 1882 gebouwde huis Groot Spriël al eeuwen de boerderij Veldwijck. Op oudere kaarten wordt de plek echter al Groot Spriël genoemd.

⁵⁸ Volgens de topkaart van omstreeks 1900. Naar ontwerp van landschapsarchitect P.H. Wattez (bron: Wikipedia).

Figuur 3.46. Een nog gave laan en het huis Groot Spriel (foto Overland 152).

gebied dat nog grotendeels uit heide bestond, met als doel die te bebossen. Hij was op zoek naar alternatieven voor eik, beuk of den. Hij experimenteerde met allerlei naaldhoutsoorten en werd een promotor van douglas vanwege de goede eigenschappen deze boom en het hout. Zo kwam het pinetum tot stand, dat later werd vergroot en uitgebreid. Een deel van het Driecontinentenbos is onderdeel van het park, maar wordt vanwege de gave omwalling van het vroegere Leukschebosch onder de oude bossen gerekend (zie kaartcode 29).

31 Jonge droge bossen (hd2a)

De bebossing van de uitgestrekte droge heidegebieden in de gemeente Putten werd mogelijk door- dat, dankzij de komst van kunstmest en andere meststoffen, de heide als beweidingsgebied voor schapen overbodig werd. De vochtige heide in de Gelderse Vallei werd vooral omgezet in land- bouwgrond. Het overgrote deel van de droge heide op het Veluwemassief werd bos. Deze eenheid komt zowel voor in het zuidoosten van de gemeente, in de vroeger uitgestrekte heidegebieden die werden aangeduid als Het Veld, het Huinerveld en de Kolthorensche Heide. Maar ook binnen de territoria van de oude maalschappen (die gebieden waar het bos was gedegradeerd tot heide) komt deze eenheid voor. Het betreft die gebieden die in 1850 uit heide bestonden.

De inrichting van de bossen was afhankelijk van het doel. Meestal stond houtproductie voorop. Dan werd het bos door paden verdeeld in meestal vierkante of rechthoekige blokken. De heide werd voor het overgrote deel met naaldhout geplant. Grove den was het best bestand tegen de droge, arme en zure heidegrond. Bovendien bestond er vanuit de mijnbouw vraag naar dennenhout. De

dennen werden zowel gezaaid als opgekweekt en geplant. Vanwege het brandgevaar in het dennenbos bestond de rand van een bosperceel, langs de bospaden, vaak uit een strook berken. De minder brandbare berken remden de uitbreiding van de brand.

Vaak waren het grootgrondbezitters die de nieuwe bossen aanlegden. Naast houtproductie wilden die ook een landschappelijk aantrekkelijk gebied. De bebosser had een huis/boerderij. Enkele landbouwpercelen rond het huis zorgden voor een fraaie afwisseling tussen bos en open gebied. Tegelijkertijd met het bos werden daarom ook vaak enkele beuken of eikenlanen aangelegd, soms langs meer bochtige paden. Daar waar deze kenmerken nog steeds op de voorgrond treden, zoals bij Bato's Erf, kunnen de jonge bossen als een gebied met 'landgoedkarakter' worden aangeduid (toevoeging L).

Tegenwoordig landschapsbeeld

De meeste jonge bossen zijn wat betreft hun wegenstructuur na hun aanleg niet veel veranderd. Soms zijn de oorspronkelijke padenpatronen vervaagd. De opstanden zijn vaak al weer aan een tweede of derde generatie toe. De lanen hebben soms hun volle wasdom bereikt en hebben nu een monumentaal karakter. In sommige jonge bossen zijn in de tweede helft van de 20e eeuw vil-laparken en campings aangelegd.

De jonge naaldhoutbossen worden landschappelijk en ecologisch tegenwoordig meestal laag gewaardeerd. Ze staan bekend als weinig afwisselende 'dennenakkers'. In hun grootschaligheid en monotonie herinneren ze echter nog aan de zeer uitgestrekte en als monotoon ervaren heide van vroeger. Grote terreinbeheerders en particuliere terreineigenaren vormen de naaldbossen nu vaak om tot loof- of gemengd bos. Een breder scala aan boomsoorten is nu mogelijk doordat, onder andere door een dikke strooisellaag, de bodemvruchtbaarheid hoger is dan vroeger op de heide.

In de jonge bossen op voormalige droge heide zijn soms nog restanten van de vroegere heide te herkennen. Op open plekken kan nog heidevegetatie aanwezig zijn. Landschapselementen van de heide zoals karrensporen, grafheuvels en Celtic fields, kunnen in jonge bossen zijn te ontwaren. Waar bij het planten of herplanten van het bos de grond diep is bewerkt en geëgaliseerd, zijn deze sporen meestal vernietigd. Dat hoeft echter niet per definitie zo te zijn, omdat veel naaldbos is gezaaid.

In of langs jonge bossen kunnen landschapselementen liggen die te maken hebben met de aanleg van het bos: aarden wallen die schapen en wild vanuit de overgebleven heide moesten tegenhouden of resten van dennenkampjes om zelf zaad te kweken. Soms zijn ook berkenstroken te ontwaren.

Het is mogelijk dat jonge bossen oude bomen herbergen. Dat kunnen oude solitaire bomen zijn die ooit op de heide stonden. De bomen onderscheiden zich van de andere bomen doordat ze veel breder en vaak ook kronkeliger zijn uitgegroeid. Bij de aanleg van het nieuwe bos kan hakhout op de heide zijn gespaard. Die hakhoutvormen kunnen nog in het jonge bos zijn terug te vinden (toevoeging E) (figuren 3.47 en 3.48).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.47. Jong bos ten oosten van Veenhuizerveld, rechte wegen en veel naaldhout (foto Overland 111).

Figuur 3.48. Jong bossen kunnen fraaie lanen herbergen, zoals hier, iets ten noorden van Bato's Erf (foto Overland 127).

3.2.3 Niet ontgonnen gebieden op het Veluwemassief

In de 19e eeuw bestond het hoge deel van de gemeente Putten grotendeels uit zogenaamde 'woeste gronden': heide. De term 'woeste gronden' voor heidegebieden is onterecht, gezien vanuit de gebruikers van de heide, de boeren. Tot ongeveer 1850 was de heide een onmisbaar element in het landbouwsysteem van de kamponggingen. Er boeren weidden er hun vee en staken er plaggen die als strooisel in de stal werden gebruikt. Het vee dat er graasde (voornamelijk schapen) leverde, behalve vlees en wol, mest voor de akkers. De komst van nieuwe meststoffen zoals guano en kunstmest was een keerpunt in de geschiedenis van de heide en de stuifzanden. De heide werd overbodig voor de landbouw. Aan het intensieve plaggen en begrazen kwam een eind. Vrijwel alle heide in de gemeente is omgezet naar ofwel landbouwgrond ofwel bos. Een klein deel bestaat nog.

Van de enorme oppervlaktes aan droge heide die de gemeente in 1850 nog telde, is een relatief klein deel nooit ontgonnen tot landbouwgebied of bos. Het grootste droge heiderestant (met de naam Groote Ark) ligt op het voormalige Huinerveld langs de Arnhemse Karweg en de Kolthoornse Weg.

32 Niet ontgonnen droge heide, nog open (nd1a)

Historisch beeld

In 1850 waren de hooggelegen zandgronden ten zuiden van het Sprielderbos nog grotendeels met heide bedekt. Het landschap was desolaat: open, zeer uitgestrekt en onbewoond. Landschapselementen als grafheuvels, karrensporen en grenswallen waren goed te zien. De heide werd doorkruist door enkele doorgaande zandwegen, die vaak moeilijk begaanbaar waren. Paden of wegen waren, met uitzondering van de grote doorgaande wegen, vaak bochtig. Het tracé van de wegen over de heide kon zich in de loop van tientallen jaren wijzigen, doordat de menner nieuwe sporen kozen als een bestaand spoor kapotgereden was. Een deel van de heide was niet open. Hier kwam kreupelhout voor, dat soms wel werd gebruikt als hakhout. Dergelijke gebieden werden aangeduid als heide met struiken. Soms stonden deze struiken op rijkere gronden, waar het bos relatief laat was verdwenen; soms ook in de buurt van nederzettingen of oude bossen. Vogels verspreidden de eikels over de heide vanaf deze plekken. Die jonge eikenscheuten konden door intensieve begrazing niet uitgroeien tot bos, maar wel tot kreupelhout of tot een enkele solitaire eik.

Tegenwoordig beeld

Met uitzondering van het genoemde heideveldje is in de gemeente Putten vrijwel alle heide op het Veluwemassief bebost. Het heideveldje heeft nog steeds het open en verlaten aanzien van vroeger. Verschil is dat de einder veel minder ver is. Het veld wordt omgeven door jonge bossen. Op de heideterreinen is het bijzondere reliëf vaak nog goed zichtbaar, in dit geval zijn dat enkele grafheuvels. De terreinbeheerder, Staatsbosbeheer, houdt de heide nu open door (machinaal) te plaggen (figuur 3.49).

33 Niet ontgonnen droge heide met (spontaan) bos (nd1b)

Een deel van de jonge bossen is niet doelbewust aangeplant, maar ontstaan door spontane opslag op de heide. Op topografische kaarten van 1900 tot 1990 is te zien hoe op de heide boomgroepen ontstaan. Door deze bossen lopen hooguit enkele paden. Ze zijn niet systematisch verdeeld in

Figuur 3.49. Heide omzoomd door jong bos, gezien vanaf de Arnhemse Karweg (foto Overland 128).

percelen. Soms wisselen opgaand bos en open plekken elkaar nog op grillige wijze af. Spontane bossen kunnen allerlei bomen in zich herbergen, afhankelijk van de nabijheid van zaadbronnen. Eiken, dennen en berken zijn het meest algemeen op de Veluwe. De eiken komen voort uit kreupeelhout of hakhout dat ooit op de heide stond of zijn uitgezaaid vanuit naburige houtwallen of hakhoutplantages. In de gemeente Putten komt vooral spontaan bos met naaldhout of berken voor. Dit bos is ontstaan door uitzaaiing vanuit aangrenzende heidebebossingen.

Figuur 3.50. Bos ten zuiden van Bato's erf dat, naar we aannemen, spontaan is ontstaan, met verschillende leeftijden en boomsoorten. De oudere bomen kunnen grillige vormen hebben, doordat ze op de heide breed konden uitgroeien (foto Overland 327).

In spontaan bos komen vaak bomen voor van verschillende leeftijden en verschillende soorten. De oudste bomen (ooit solitaires op de heide) groeien zeer breed en grillig uit. Daartussen staan jongere bomen die in bos zijn opgegroeid en rechter en smaller zijn. Het meeste spontane bos heeft een natuurlijk karakter, vanwege het leeftijdsverschil tussen de bomen, de afwezigheid van een monocultuur, de grillige overgangen tussen open plekken en bos en de afwezigheid van een systematisch wegenpatroon. Net als op open heideterreinen kunnen in het bodemreliëf nog karrensporen, grafheuvels of Celtic fields zichtbaar zijn. Spontaan bos is soms nog maar enkele jaren oud.

In de gemeente Putten komen deze bosjes voor rond het heidegebiedje Groote Ark. Opvallend in deze eenheid is een oost-west lopende strook bos ten zuiden van Bato's weg. In 1870 was dit nog een strook open heide tussen twee pas aangelegde boscomplexen. Het is niet duidelijk waarom de heide hier niet werd bebost. In 1950 was het nog steeds heide, waarna het in de daaropvolgende decennia dichtgroeide met bos (figuur 3.50). In de bosstrook liggen nog enkele open plekken en bochtige paden. In deze eenheid kan plaatselijk ook aangeplant bos voorkomen.

3.3 Toevoegingen, bijzonderheden binnen de Histland-eenheden

Alle vlakken op kaartbijlage 1 zijn ingedeeld volgens de legenda-eenheden van Histland. Soms kunnen landschappelijke bijzonderheden optreden, die niet binnen zo'n eenheid te vangen zijn. Die bijzonderheden zijn aangegeven met een toegevoegde code. Per vlak kunnen dan één of meerdere codes aan de legenda-eenheid worden toegevoegd.

Y – Resten boombos met beuk

Zie toelichting bij kaartcode 27.

E – Resten voormalig eikenhakhout of eikenstrubben

Het overgrote deel van deze toevoeging komt voor in de oude bossen en wordt daar toegelicht (zie kaartcode 27). Daarnaast komen ook hakhoutrestanten voor in jonge bossen en spontane bossen.

In bosgebieden met de toevoeging E komen oude bomen en hakhoutrestanten voor volgens de inventarisatie van Rövekamp en Maes. Hun inventarisatie was er op gericht om bomen op het spoor te komen die als inheems kunnen worden beschouwd. Rövekamp en Maes baseerden hun conclusies op kaartonderzoek en uitgebreid veldonderzoek waarbij ze uit de boomvorm (die vaak is beïnvloed door vroegere hakhoutcultuur) de ouderdom bepalen. Hun theorie over de relatie tussen boomvorm en ouderdom is omstreden, maar hun kartering geeft een indicatie van de aanwezigheid van oude bomen en boomvormen in bossen, en daarmee ook van bijhorende oud-bosvegetatie. Hun inventarisatie is gecontroleerd met luchtfoto's en (zeer beperkt) veldonderzoek.

De toevoeging E kan ook betrekking hebben op gebieden die op 19e-eeuwse kaarten nog als heide zijn aangeduid. Hier stonden dan lage struiken die nauwelijks hoger waren dan de heidestruiken en niet als bos door de karteerders zijn herkend. Ook op kan de toevoeging E betrekking hebben op akkers waarop hakhoutbos is aangelegd. De oude bomen betreffen volgens Rövekamp en Maes meestal zomereiken, maar kunnen ook wintereiken, beuken en berken zijn. Andere boomsoorten die

er kunnen voorkomen zijn: Ruwe en Zachte berk, Sporkehout, Wilde lijsterbes, Gewone Vlier. Vaak komen ook oude bossoorten voor. Indicatoren zijn: Adelaarsvaren, Gewone eikvaren, Lelietjes der dalen, Gewone salomonszegel, Dubbelloof, Dalkruid, Grote muur, Hengel, Kleine Maagdenpalm.

L – Landgoedkarakter

Het grootgrondbezit heeft met het omvangrijke goederenbezit van de kloosters Abdinghof te Paderborn en Elten in de gemeente Putten al een oude geschiedenis. In de 19e eeuw werden de kloostergoederen gesecculariseerd en kwamen ze aan de overheid.⁵⁹ Deze verkocht ze weer, en zo kwamen ze in handen van vermogende families. In de landgoederen die zo ontstonden waren, naast agrarische productie, de esthetiek van het landschap en de mogelijkheden voor de jacht van belang. Toch waren landgoederen in eerste instantie land- en bosbouwgebieden. Van sommige gebieden is daarom niet direct af te zien dat ze onderdeel waren van een landgoed. Het landschap kan zeer fraai zijn, maar vaak is dat meer het resultaat van het zorgvuldige beheer en behoud van het oude cultuurlandschap dat doelbewust ontwerp. De landschappen van deze landgoederen zijn daarom ingedeeld naar de bestaande historische landschapstypen (kampontginningen, oude of jonge bossen, etc.). Gebieden krijgen de toevoeging L als aan het landschap is af te lezen dat hier (door behoud of door het bewust toevoegen van elementen) aan de esthetiek van het landschap is gewerkt. Binnen de oude structuren die te maken hebben met agrarisch gebruik of bosbouw is sprake van een fraaie afwisseling van bos en open gebied, van lanen, zichtassen en oriëntaties huizen en boerderijen, van bijzondere boomgroepen etc.

Het zal duidelijk zijn dat de toekenning van de toevoeging L enigszins subjectief is en als een indicatie moet worden gezien. Het is toegekend op basis van topografische kaarten, luchtfoto's en zeer beperkte veldwaarnemingen. Op basis van deze topografische kenmerken kunnen ook gronden buiten landgoederen de toevoeging L hebben gekregen, zoals het ook mogelijk is dat onderdelen van landgoederen de toevoeging niet hebben.

Plekken waar de esthetiek doorslaggevend was, en de agrarische productie niet of veel minder, worden in Histland apart onderscheiden als buitenplaats (zie kaartcode 6).

C – Gecompartimenteerd karakter droge kampontginning

Zie toelichting bij kaartcode 1.

F – Open field-karakter droge kampontginning

Zie toelichting bij kaartcode 1.

K – Gebieden gekenmerkt door keuterverstiging

Door bevolkingsgroei ontstond er in Putten, net als elders in Nederland, een overschot aan boerenzoons en dochters zonder boerderij. Deze mensen vestigden zich op de gemeenschappelijke heide, al dan niet met toestemming van de eigenaren (maalschappen, domeinen, gemeente). In de toelichting bij kaarteenheden 2 is te zien dat deze ontwikkeling al omstreeks 1600 gaande was. Keuters

---

⁵⁹ Bijvank, 2012.

Figuur 3.51. Gebied gekenmerkt door keuterverstiging bij de Huinerenk, gezien vanaf Bato's Weg. Dit gebied hoort, doordat het voor 1850 is ontgonnen, tot de kampontginningen en wordt Huinerenk genoemd. Het kwam waarschijnlijk echter in de 18e en begin van de 19e eeuw tot stand door keuterverstiging op de heide. De eigenlijke Huinerenk ligt ten westen van dit gebied (foto Overland 325).

hadden toen vooral te maken met de maalschappen, die vaak niet instemden met de vestiging. De maalschapsboeken staan vol met geschillen met keuters. In veel gevallen was de uitkomst dat ze het veld weer moesten ruimen.⁶⁰ Een deel van de keuterijen die het wel haalden ontwikkelde zich weer tot volwaardige boerderijen. In de loop van de 18e, 19e en begin van de 20e eeuw nam de keuterverstiging grotere vormen aan, zo is op historische kaarten te zien. Delen van de gemeente Putten kenmerkten zich toen door de aanwezigheid van veel boerderijen en huizen in een landschap met veel kleine perceeltjes. Toen waren het ook dagloners die een plek om te wonen moesten vinden. Dat deze gebieden met keuterverstiging juist in Putten relatief veel voorkomen, heeft misschien te maken met het grote areaal grootgrondbezit met landgoederen. Hier werd splitsing van boerderijen of nieuwvestiging maar zeer beperkt toegestaan. Gebieden met keuterverstiging vinden we zowel onder de jonge ontginningen (ontgonnen na 1850) als onder de kamp- en broekontginningen. Bij de laatste bestaat de indruk dat deze niet lang voor 1850 ontgonnen zijn (figuur 3.51).

Tegenwoordig zijn deze gebieden vaak nog steeds kleinschalig. De wirwar van kaveltjes is nog steeds relatief dicht bebouwd, soms nog met kleine woninkjes. Het karakter van de gebieden met keuterverstiging is aan het veranderen. De kleine landbouwkaveltjes van vroeger worden nu gezien als ruime woonkavels, waardoor het aantrekkelijk wordt de huisjes om te zetten in riante landhuizen.

V – Vergraven gebied aan de voet van de Zeedijk

Zie toelichting bij kaartcode 12.

⁶⁰ Mededeling Peter Bijvank.

R – Landschap sterk veranderd door bebouwing of nieuwe functies

Deze landschappen zijn in de loop van de 20e en 21e eeuw bebouwd geraakt, in gebruik genomen als recreatiegebied of op een andere wijze sterk veranderd. De bebouwing treedt hier sterk op de voorgrond waardoor kenmerken van het historische landschap op de achtergrond raken.

B – Landschap zeer sterk veranderd door bebouwing of nieuwe functies

Als toevoeging R, maar in sterkere mate, waardoor de kenmerken van het historische landschap zeer sterk op de achtergrond zijn geraakt.

3.4 Prestedelijk landschap: landschappen van vóór de verstedelijking

De sfeer van de Puttense wijken wordt voor een deel bepaald door het landschap van vóór de verstedelijking. Wijken die zijn gebouwd in bos verschillen vaak nog steeds zichtbaar van karakter met wijken in voormalige broekgebieden. Op kaartbijlage 1 geven we een indicatie van de landschappen die bestonden voordat de bebouwde kom van Putten zich uitbreidde over het omliggende landelijke gebied. Daarbij hanteren we een onderscheid in enerzijds gebieden waar vóór de verstedelijking al enigszins sprake was van toegenomen bebouwing en anderzijds gebieden waar vóór verstedelijking sprake was van landelijk gebied. De laatstgenoemde gebieden zijn pas in de 20e of 21e eeuw opgenomen in de bebouwde kom

3.4.1 Gebieden die zich al vóór de verstedelijking kenmerkten door bebouwing

1 Oude kern

In de eerste helft van de 19e eeuw was Putten nog een kleine kern (figuur 3.52). Het gebied dat als zodanig staat aangegeven op kaartbijlage 1 bestond toen uit min of meer aaneengesloten erven met daarop boerderijen, huizen en schuren. Daarnaast worden ook toenmalige kleine percelen met tuinen in de onmiddellijke nabijheid van de bebouwde erven tot deze eenheid gerekend.

Sinds die tijd is het karakter van de kern van karakter veranderd. Veel oude bebouwing is verdwenen en er is veel nieuwe bebouwing verschenen. De kern is nog altijd goed zichtbaar, vanwege de aanwezigheid van de kerk en de (winkel)centrumfunctie die het gebied heeft. De grote lijnen van het stratenpatroon, met onder andere Dorpsstraat, Kerkstaat en Achterstaat, bestaat nog. De meeste straatgevels hebben aaneengesloten bebouwing. Opvallend in de Dorpsstraat is dat de huiskavels nog nagenoeg gelijk zijn aan de situatie in 1832 (elk pand nu was in 1832 de locatie van een huis of boerderij).

Ook de plek van de voormalige Kelnarij van Putten wordt onder deze eenheid gerekend. Op de kaart van De Man (gekarteed omstreeks 1812) is dit gebied zichtbaar als omgracht perceel met gebouwen en daaromheen tuinen. De kapel, waarschijnlijk een 16e-eeuws gebouw, werd later katholieke kerk. Het gebouw werd halverwege de 20e eeuw gesloopt. Nu resten nog een kleine begraafplaats, een plantsoen en een parkeerplaats.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 3.52. De bebouwing in de Dorpsstraat is grotendeels vernieuwd, maar de structuur van de kavels en de richting van de bebouwde kavels zijn ongewijzigd gebleven (foto Overland 389).

Figuur 3.53. De bebouwing langs de Molenstraat is nieuw, maar de oude structuur (met name het tracé van de straat, met de gerichtheid op de molen) is deels behouden gebleven (foto Overland 391).

2 Kernschil

Rond de kern lag een gebied dat valt te kenmerken als kamptonginning, maar waar al veel meer bebouwing stond dan in 'gewone' kamptonginningen (figuur 3.53). Er was echter geen sprake van aan elkaar grenzende bebouwde percelen, zoals in de kern. De oorspronkelijke akkers waren hier onderverdeeld in een aantal intensiever gebruikte perceeltjes (mogelijk moestuinen of tabaksveldjes). De houtwallen rond de akkers waren hier niet meer aanwezig. De bebouwing in de kernschil heeft zich in de loop van de 19e en 20e eeuw vooral geconcentreerd langs de wegen (nu gerangschikt onder eenheid bebouwingslint langs oude weg). De rest van de kernschil is later met nieuwe bebouwing en nieuwe straten overschreven. Van de oude situatie is weinig meer herkenbaar.

3 Bebouwingslint langs oude weg

Vanwege de toename van de bevolking, die zich niet alleen in de kern kon vestigen, ontstond er bebouwing langs de wegen van en naar de kern (figuur 3.54). Vooral in de 19e en 20e eeuw nam deze bebouwing toe, waardoor er uiteindelijk bebouwingslinten langs de wegen ontstonden. Deze linten kunnen van verschillende ouderdom zijn, maar hebben gemeen dat ze langs oude wegen liggen, en ooit waren omgeven door landelijk gebied met akkers, bosjes en weilanden. De tracé van de wegen, soms bochtig, soms recht, is meestal behouden gebleven. De aard van de bebouwing liep uiteen: agrarische bebouwing, arbeidershuisjes, opkomende industrie, villa's en buitenhuizen. Het lint is vaak organisch gegroeid doordat het zich gedurende tientallen jaren steeds meer verdichtte. Daardoor worden deze linten nog steeds gekarakteriseerd door huizen en gebouwen van verschillende bouwjaren en verschillende (vroegere) functies. De oude kavelindeling is veelal nog herkenbaar in die van de huidige huis- en tuinpercelen. De hoek van huizen en kavels ten opzichte van de weg geeft soms nog de oude perceelsrichting aan.

Op kaartbijlage 1 staan die linten die nu nog als zodanig herkenbaar zijn en die langs een oude weg liggen. Ook de achter de huizen gelegen tuinen worden tot deze eenheid gerekend. Bebouwing

Figuur 3.54. Stationsstraat (foto Overland 380).

Figuur 3.55. Deze oude boerderij en achterliggend prestedelijk groen langs de tegenwoordige Mennestraat hoorden bij de buurschap Bijsteren (foto Overland 386).

langs een oude weg die zich niet of weinig onderscheidt van de omliggende wijk wordt niet onder deze eenheid gerekend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Harderwijkerstraat. Oude wegen zonder oud bebouwingslint staan als lijn op de kaart.

4 Buurschap

Buiten het kerkdorp Putten lagen buurschapskernen waar de concentratie aan bebouwing hoger was dan de omliggende kamponggingen. Deze buurschappen lagen ooit op afstand van het dorp Putten, maar liggen nu aan de rand van de bebouwde kom. Bijsteren kenmerkt zich nog als bebouwingslint met enkele huizen uit de eerste helft van de 20e eeuw. De erven worden afgewisseld door percelen met landbouwgrond. Dit ijle lint vormt nu de rand van de bebouwde kom. Ook iets ten noorden van dit lint lag een kleine concentratie van enkele boerderijen, langs Mennestraat en Spruytengoed (figuur 3.55). Zowel de wegen, als enkele boerderijen, als een deel van de beplanting zijn nu opgenomen in de nieuwe wijk. In het uiterste zuiden van de bebouwde kom is gebiedje dat tot Halvinkhuizen hoorde tot deze eenheid gerekend, maar dit gebied is geheel overschreven door de nieuwe structuur.

5 Gebied met keutervestiging

Gebied ten oosten van de Voorthuizerstraat, aan weerszijden van de Bilderdijkstraat, is een gebied dat zich in de 19e eeuw kenmerkte door veel kleine perceeltjes en, zo nemen we aan, veel kleine huizen en boerderijtjes. Het gebied werd waarschijnlijk aan het einde van de 18e en begin van de 19e eeuw ontgonnen, waarbij keuters en dagloners een plek kregen om te wonen, zonder dat sprake was van duidelijke planmatigheid van de ontginning van de heide. Tot in de jaren vijftig lagen in dit gebied nog de oude enigszins bochtige heidewegen, met daarlangs de huisjes, erfjes tuinen en kleine akkers. In de loop van de jaren vijftig en zestig is dit gebied in zijn geheel overschreven, waarbij de oude wegen en veel van de huizen verdwenen. Ook nu ligt er een relatief onregelmatig wegenpatroon dat doet denken aan oude wegen, maar dit zijn nieuwe tracés met nieuwe huizen. Slechts hier en daar herinnert nog een enkel ouder pand aan het keutertijdperk.

6 Begraafplaats

Het oostelijk deel van de algemene begraafplaats is aangelegd in het begin van de 19e eeuw, waarschijnlijk kort na 1829, toen bij koninklijk besluit werd verboden om binnen de bebouwde kom te begraven. Ook het westelijk deel, dat later die eeuw werd aangelegd wordt hiertoe gerekend. Het gebied is nog steeds in gebruik als begraafplaats. De begraafplaats is ook als landschapselement (kaartbijlage 1) en bouwkunst (kaartbijlage 2) opgenomen.

Het gebied ten zuiden van de Engweg, dat vanaf de jaren vijftig ongeveer tegelijkertijd tot stand kwam met de omliggende wijk, beschouwen we niet als prestedelijk landschap.

3.4.2 Gebieden waar vóór de verstedelijking sprake was van landelijk gebied

7 Droge kamponginning (Putter Eng)

De Putter Eng zouden we, wanneer deze niet was volgebouwd, rangschikken onder de droge kamponginningen met een open field-karakter. Op enkele kleine groenstroken na, was het gebied boomloos (figuur 3.56).

Over de eng lagen doorgaande wegen, de tegenwoordige Halvinkhuizerweg en de Nijkerkerstraat, en enkele bochtige lokale wegen. Wegen waren onbeplant. Ook op de perceelsgrenzen kwam nauwelijks beplanting voor. Dat wegenpatroon werd omstreeks 1960 gewijzigd in een rechthoekig wegenpatroon. Er ontstond enige verdichting doordat op de eng hier en daar huizen verschenen. In de jaren zeventig en tachtig werd de eng bebouwd. De sfeer van het oude open bouwland is nu niet of nauwelijks meer terug te herkennen. De wegen en straten op de vroegere eng zijn nieuw. Alleen de Halvinkhuizerweg en de Nijkerkerstraat zijn oudere tracés. Enkele rechte straten, zoals de Lage Engweg, waren onderdeel van het rechthoekige wegenpatroon van omstreeks 1960.

Figuur 3.56. In het gebied van de Putter Eng is het oude landschap niet of nauwelijks meer terug te herkennen. Op de foto zien we nog twee prestedelijke wegen. Links de oude Halvinkhuizerweg, die bewaard is gebleven. Deze doorgaande weg was niet geheel recht en op de foto is een licht knikje te herkennen. Rechts de Lage Engweg, die omstreeks 1960 in het toen nog landelijke gebied is aangelegd en wel geheel recht is (foto Overland 397).

Figuur 3.57. De Korensteeg (het paadje links) is een prestedelijke structuur, met oude bochtige weg met een houtwal/bosstrook (foto Overland 376).

8 Droge kampontginning, gecompartmenteerd

Dit betreft een groot gebied ligt ten noorden en noordoosten van de oude kern, aan weerszijden van de Harderwijkerstraat (figuur 3.57). Het gebied was tamelijk besloten met akkers die van elkaar waren afgegrensd door houtwallen en bosstroken. Ook lagen er enkele kleine bosjes. De Harderwijkerstraat was een rechte weg met zijwegen die zowel recht als bochtig waren. Het gebied is in fasen bebouwd vanaf de jaren dertig tot in de jaren negentig. De nieuwe woningen zijn zowel langs nieuwe als langs de oude wegen aangelegd. Het groene karakter van de ruim opgezette wijk is voor een deel te danken aan de oude houtwallen, bosstroken en lanen die zijn blijven bestaan (binnen de bebouwde kom niet afzonderlijk in kaart gebracht). Er is een groter bosperceel bewaard gebleven in de vorm van het bos rond het parkhotel en het Christelijk College Groevenbeek. Ook aan de oost- en zuidoostkant van Putten liggen gebieden van deze eenheid. Met uitzondering van enkele doorgaande wegen is de oude structuur hier veel minder herkenbaar.

9 Droge kampontginningen, bebost

Aan de oostkant van de Harderwijkerstraat, direct ten zuiden van de kruising met de Van Eeghenlaan, lag een klein kampje met een akker, omgeven door bos. In de laatste decennia van de 19e eeuw is het kampje bebost. In die tijd ontstonden in het bos ook de eerste villa's en landhuizen. In het bos (mogelijk horend tot de tuinen van de villa's) is nog de oude omwalling van het kampje te ontwaren.

Figuur 3.58. Werk aan een laan langs de Kraakweg. Dergelijke prestedelijke groenstructuren kunnen door de forse bomen een bijna monumentaal karakter hebben en geven de nieuwe wijk historische diepgang (foto Overland 383).

10 Vochtige kamptonginningen

Vochtige kamptonginningen leken op de gecompartmenteerde droge kamptonginningen (figuur 3.58). Ze bestonden uit landbouwpercelen omzoomd en afgewisseld met houtwallen, bosstroken en bosjes. Maar behalve akkers kwamen er ook graslanden en voor. Er waren meer boerderijlocaties dan op de droge kamptonginningen en er waren greppels, sloten of beekloopjes voor de ontwatering. Ten noordwesten van de oude kern ligt een vrij groot gebied (Brinkstraat, Papiermakersstraat) met huizen die voornamelijk zijn gebouwd in de jaren vijftig en zeventig. De oude structuur is daarbij grotendeels overschreven. De Papiermakersstraat en Koesteeg volgen nog het oude tracé. In de nieuwe woonwijk aan weerszijden van de Stenenkamerse Weg (nu Spruytengoed/Kelderskamp) zijn enkele groenstructuren behouden gebleven. Ook kleinere snippers van deze eenheid elders in Putten laten maar weinig van het vroegere landschap zien. Alleen het gebiedje tussen Oude Rijksweg en Beukenlaan heeft de structuur behouden. Het groen hier komt voort uit houtwallen en bosstroken van voor de verstedelijking. Dat geldt ook voor het gebiedje bij huis Schoonderbeek aan de andere kant van de Oude Rijksweg. Dit gebied heeft een landgoedkarakter. De aangrenzende begraafplaats Schootmanshof, die ook tot deze eenheid behoort, is nieuw ingericht, waarbij weinig van de oude structuur is overgebleven.

11 Broekontginning

In het zuidwesten van de gemeente, ten zuiden van de Stenenkamerseweg, lag tot voor kort een broekgebied. Dit gebied bestond uit blok- tot strookvormige percelen met grasland. Op de perceelsgrenzen lagen sloten of greppels met daarlangs brede houtsingels. In de loop van de 20e

Figuur 3.59. In woonwijken in oud droog bos torenen de boomkronen hoog boven de huizen uit, zoals hier aan de Van Eeghenlaan (foto Overland 373).

eeuw verdwenen het opgaande groen grotendeels. De strookvorm werd daardoor onzichtbaar en het broekgebied minder als historische landschap herkenbaar. Op dit moment wordt dit gebied bebouwd, waarbij de oude strokenstructuur verdwijnt.

12 Oud droog bos

Ten noordoosten van de kern Putten lag omstreeks het Putterbos, een oud malebos. In de randen van dit bos (gedeeltelijk op heide die tussen 1800 en 1850 was bebost) werden vanaf de laatste decennia van de 19e eeuw villa's en landhuizen gezet (figuur 3.59). Het grootste deel van de huizen is na de oorlog neergezet. Dankzij de kleine onbebouwde bosrestanten, de grote kavels, en de hoog boven de huizen torenende kronen van de bosbomen heeft dit gebied het boskarakter over het algemeen vrij goed weten te behouden. Ondanks de bebouwing is het gebied nog herkenbaar als bos. De gebieden ten westen van de Harderwijkerstraat zijn meer veranderd wat betreft wegenstructuur en wat dichter bebouwd. Hier is het boskarakter minder zichtbaar, maar niet geheel verdwenen.

13 Droge heide, deels bebost

Ten zuiden van het Putterbos lag heide, die in de loop van de 19e en 20e eeuw werd bebost en als jong bos of soms nog gedeeltelijk als heideveld werd bebouwd. Bij de bebouwing werd het wegenpatroon niet gewijzigd. Het gebied ten oosten van de Calcariaweg hoort hier toe. Anders dan het heidegebied meer westelijk was hier minder sprake van keutervestiging. Er werden riantere woningen gebouwd, mogelijk ook instellingen. Het gebied is nu vrij bosrijk met grote kavels. Ook

Figuur 3.60. Nieuwe wijk Sprielderhout met kleine restantjes van bos (foto Overland 369).

het nu in aanbouw zijnde wijkje Sprielderhout wordt onder deze eenheid gerekend (figuur 3.60). Dit heidegebied is deels bebost geweest, en heeft ook andere functies gehad, waaronder zandwinning (afgaande op hoogtekarten en historische kaarten). In de jaren vijftig was er geen bos. Later kwam hier (deels spontaan) weer bos op. In de tuinen rond de nieuwe woningen is het boskarakter verdwenen, maar in de wijk bleven plukjes dennen, berken en eiken staan. Een deel van de vroegere vergravingen en opgeworpen wallen is nog in het reliëf te zien.

3.5 Waardering historisch landschap

Het buitengebied van de gemeente Putten is verdeeld in bijna 500 vlakken. Elk vlak is geïnventariseerd als één van de hierboven beschreven historische landschapstypen (§ 3.1 en § 3.2, met toevoegingen § 3.3). Elk vlak heeft tevens een waardering op de schaal 1-10 gekregen. Deze waardering is vereenvoudigd naar een schaal 1-5 (kaartbijlage 3). Het stedelijk gebied is niet gewaardeerd; wel zijn de deelgebieden ingedeeld naar herkenbaarheid (zie § 3.6).

Bij een waardering van het landschap passen altijd kanttekeningen. De waardering hangt af van de bril waardoor je naar het landschap kijkt. Jonge landschappen, zoals de jonge ontginningen, hebben meestal een wat lagere waardering. Ze lijken immers niet meer op de heide van 1850. Maar wie waarde hecht aan de gaafheid van de 20e-eeuwse ontginningsstructuur zou uitkomen op een hogere waardering. Daarnaast hoeft een hoge waardering van de historische waarden niet altijd te betekenen dat we dit landschap ook mooier vinden. Iemand die houdt van bossen zal een laag gewaardeerd jong bos wellicht mooier vinden dan een hoog gewaardeerd open essenlandschap.

Bij de waardering van de historische cultuurlandschappen is gekeken naar de onderstaande drie aspecten:

- Verandering van de topografische structuur (weging 30%): In hoeverre is het landschap sinds omstreeks 1900 veranderd wat betreft perceelsindeling, perceelsgrenzen, sloten- en wegenpatroon?
- Verandering van de verticale elementen in het landschap, de zogenaamde fysiognomie (weging 30%): In hoeverre is het landschap veranderd wat betreft de (spreiding van) verticale elementen in het landschap (bos, houtwallen, bebouwing)?
- Bijzondere kenmerken (weging 40%): Dit criterium staat voor de aanwezigheid van een bijzondere waarde die niet in de veranderingscriteria is te vangen (zeldzaamheid, historische zeggingskracht van een gebied, aanwezigheid bijzondere fenomenen). Omdat dit criterium enigszins 'subjectief' is, bestaat er voor elk deelgebied een nadere toelichting (in de tabel in het GIS). Elk vlak heeft een waardering op een schaal van 1-10 gekregen die is vereenvoudigd naar een 1-5 schaal:

- 1: basiswaarde (waarde 3, 4, 5 uit 1-10 schaal). Het landschap is sterk veranderd ten opzichte van 1850 of 1930. Historisch karakter moeilijk herkenbaar.
- 2: basiswaarde-plus (waarde 6 uit 1-10 schaal). Historisch landschap nog te herkennen, beperkte mate van historische zeggingskracht. Verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur treden op de voorgrond.
- 3: middenwaarde (waarde 7 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt op situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht, die echter wordt verminderd door verstoringen door bijvoorbeeld toename bebouwing, vervaging van kavelstructuren, nieuwe infrastructuur.
- 4: hoge waarde (waarde 8 uit 1-10 schaal). Het landschap lijkt op de situatie in 1850-1900 en heeft zeggingskracht. Verstoringen hebben slechts beperkte invloed op het landschapsbeeld.
- 5: zeer hoge waarde (waarde 9 of 10 uit 1-10 schaal). Landschap lijkt sterk op situatie in 1850 en heeft bijzonder grote zeggingskracht. Ook op nationale schaal is sprake van een bijzonder en zeldzaam landschap.

Bebouwde kommen en sterk veranderde gebieden zijn niet gewaardeerd.

Jonge landschappen (jonge landbouwontginningen, jonge bossen) zijn per definitie sterk veranderd ten opzichte van de 19e eeuw. De jonge ontginningen lijken immers geheel niet op de vroegere heide. Ze hebben daarom een lagere waarde, die in principe niet hoger wordt dan 2 of 3. Die waarde kan weer stijgen als zich een uitzonderlijke situatie voordoet. Een en ander is dan toegevoegd in de database van het GIS. Voor de jonge landschappen is een vergelijking gemaakt met de situatie van omstreeks 1930.

Uit kaartbijlage 3 blijkt dat Putten hoog scoort wat betreft landschapswaardering. In de Gelderse Vallei geldt dat vooral voor de verschillende typen van kampongginningen die onderdeel zijn van landgoederen en daardoor hun oude structuur bijzonder goed hebben behouden. Door de toename en het hoger opgroeien van het opgaand groen is dit landschap veranderd, maar heeft het nog gewonnen aan zeggingskracht. In enkele gevallen heeft de toename van bos er hier toe geleid dat de waardering iets is afgenomen, doordat vroegere kleinschalige akkers zijn bebost en dus niet meer zichtbaar zijn.

Aan de Zuiderzeekust zijn de veen- en zeeklei-ontginningen van Arkemheen en de overgangen naar het zandlandschap bijzonder gaaf gebleven en ook op nationale schaal zeldzaam en bijzonder te noemen. De parcelering, de nog goed zichtbare openheid en de gradiënten naar het groenere binnenland geven dit gebied een grote zeggingskracht. De jonge ontginningen op de vroegere heide zijn over het algemeen lager gewaardeerd. Als ze door geringe bebouwing nog iets van de uitgestrektheid van de vroegere heide hebben, of als ze bijdragen aan het landgoedkarakter van de omgeving, dan kunnen ze een middenwaarde hebben. De jonge ontginningen van de Kruis-haarse en Appelse Heide hebben een hoge waarde. De vakkenstructuur, met vakken niet ontgonnen heide, geeft dit landschap een hoge zeggingskracht.

Op het Veluwemassief hebben de oude malebossen (indien voor 1800 al bos) een hoge waarde gekregen. Jongere bossen en jonge ontginningen hebben een lagere waarde. Indien het vroegere beheer (hakhout, dansende beuken) nog herkenbaar is aan de boomvormen, of als er andere bijzonder kenmerken in het bos aanwezig zijn (zoals oude wallen, bijzondere structuren of landgoedkarakter), dan wordt de waarde van zowel jonge als oude bossen hoger. Ook heiderestanten en buitenplaatsen kunnen een hoge waarde vertegenwoordigen.

3.6 Herkenbaarheid prestedelijk landschap

Het prestedelijk landschap in de bebouwde kom van Putten is op kaartbijlage 1 in verschillende typologische eenheden ingedeeld (§ 3.4). Voor kaartbijlage 3 is vervolgens de herkenbaarheid van de prestedelijke gebieden bepaald. Hieronder verstaan we de mate waarin de vroegere situatie nog herkenbaar is in het huidige stadslandschap.

Goed herkenbaar:

- Als er vroeger sprake was van bebouwing, of bos, of openheid, is indien dat nu ook nog het geval is;
- Als een gebied 'organisch' is gegroeid, voordat het gebied echt verstedelijkt raakte, is dat nu nog zichtbaar in de variatie in ouderdom en aard van de bebouwing;
- Het oude stratenpatroon is gaaf (hoewel het karakter van de straten is veranderd (verharding, beplanting) en er straten kunnen zijn bijgekomen);
- (De richting van) straten en kavels komen soms overeen met oude perceelsgrenzen;
- In vroeger deels bebouwde gebieden zijn nog enkele huizen, boerderijen of andere gebouwen van voor de verstedelijking bewaard gebleven;
- Er resteren mogelijk nog enkele groenstructuren van voor de verstedelijking (bomen kunnen jong zijn, maar het bosje of houtwal als structuur ouder).

Redelijk herkenbaar:

- Het gebied is deels overschreven met een nieuwe inrichting;
- Het stratenpatroon is niet gaaf, maar herkenbaar (hoewel het karakter van de straten is veranderd (verharding, beplanting) en er straten kunnen zijn bijgekomen);
- (De richting van) straten en kavels komen incidenteel overeen met oude perceelsgrenzen;

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

- In vroeger deels bebouwde gebieden overheersen nieuwe naoorlogse panden en zijn maar weinig huizen, boerderijen of andere gebouwen van voor de verstedelijking bewaard gebleven;
- Andere bovengenoemde kenmerken komen in mindere mate voor.

Weinig herkenbaar:

- Bovenstaande kenmerken komen niet of zeer incidenteel voor. Het vroegere landschap of oudere bebouwde structuren zijn bijna of geheel 'overschreven' met een nieuwe inrichting.

4 Landschapselementen

4.1 Inleiding

Landschapselementen maken het landschap tot wat het is en hoe we het beleven. We beginnen deze toelichting met een beeldend verhaal uit het laatste kwart van de 19e eeuw:

“... Zonder twijfel zijn wij naar de spreng veel te lang onderweg, want het kwartiertje, dat daarvoor gevorderd heet te worden, neemt reusachtige verhoudingen aan. Toch beklagen wij 't ons niet. 't Is ons immers niet uitsluitend te doen, om te zien hoe en waar het water uit den zandgrond opborrelt. Dat kunnen wij ons desnoods wel voorstellen. Maar wij willen het landschap leeren kennen en daartoe geeft onze zwerftogt ons overvloedige gelegenheid. 't Gaat door lanen, van hooge wallen ingesloten; langs de eenzame schaapskooi op het heideveld, van dennen omringd; voorbij den ronden heuvel, die een oude grafterp schijnt; door akkermaalshout en boschjes van slanke mastboomen; over witte zandwegen, tusschen bloeiende heideplanten; langs stapels hout, op het woeste veld, dat ernstig en plegtig zich uitstrekt, tot waar de donkere boschrand het begrenst. Eindelijk komen wij op den straatweg naar Harderwijk. Daar ligt een kleine, afgelegen woning en dicht daarbij wijst een Veluwsch kind van zestien jaren ons de spreng. (...) Wij zijn dicht bij de spreng, maar zonder de aanwijzing der bruid zou 't toch niet gemakkelijk zijn geweest, haar, anders dan bij toeval, te vinden. Een paadje over een' akker en door dennenboschjes brengt er ons. Een lief tafereeltje is 't. In de diepte van een smal, aan drie zijden gesloten dal, blinkt het heldere nat. Als wij neêr zijn gedaald, vinden wij ons omringd van steile, tamelijk hooge hellingen. Dennenstammen rijzen er omhoog, bloeiende erica-struiken vermengen hun zachte, fijne kleuren met de rijkgeschakeerde tinten van gras en mos, van den grijzen en geelen zandgrond en de donker-groene brem. Uit een' kleinen plas zijpelt het water en over gladde keisteen-tjes stroomt het weldra met driftigen spoed, - nu eens tegengehouden door een kluit aarde, waarom heen het zich buigt, totdat het langzaam maar volhardend die hindernis heeft weggespoeld, straks verborgen onder overhangende planten of frissche graspollen, ginds langs regte kanten, die 't reeds heeft gladgeschuurd, soms schijnbaar stil staande, om elders reeds takjes en sprietjes meê te voeren, als speelgoed, waaraan het zijn jeugdige krachten beproeft. Boven ons welft zich de blaauwe hemel. Door de takken der dennen sluipen de stralen der zon, die, waar geen naaldloof ze onderscheept, de helling tegenover ons overstroomen met hun' gloed. Overal gonst het van insecten, dansend in den zonneshijn. 't Leeft op het water van vlugge, lang-

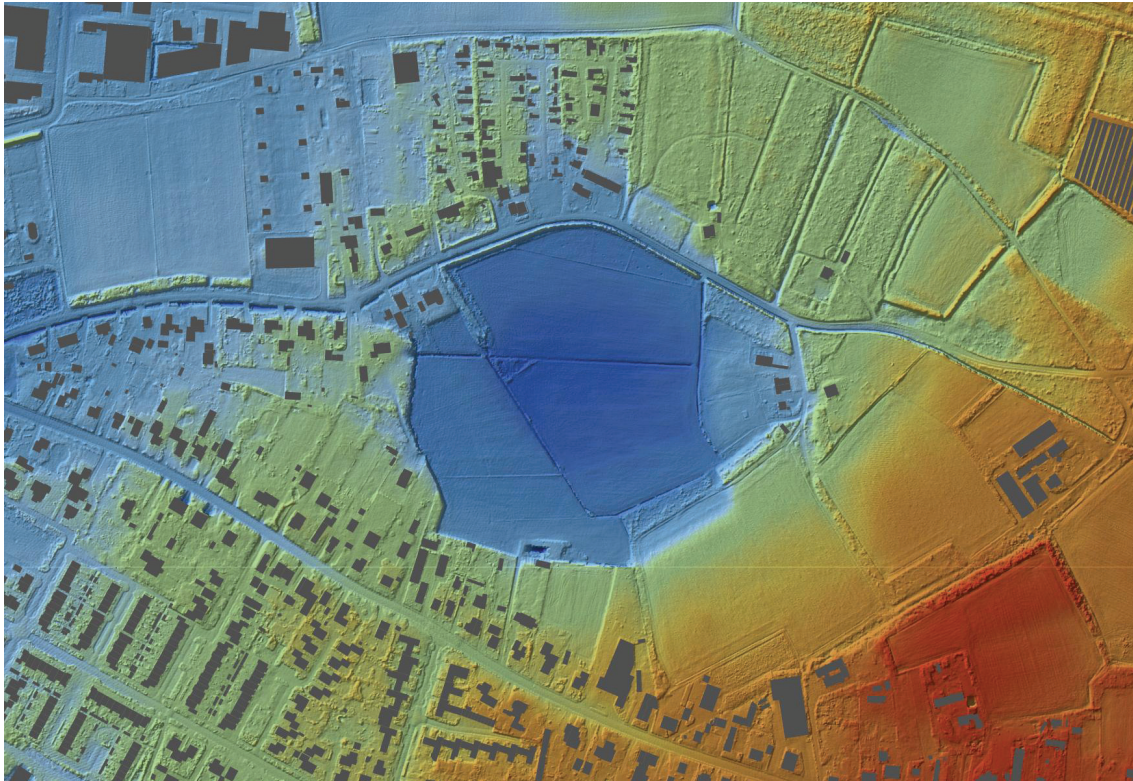
gebeende schepsels, die hun kortstondig aanzijn genieten. Uit dennebosch en heide stijgen de geuren op. 't Is een stil, verborgen hoekje. Wie den langen, heeten, eentoonigen straatweg bewandelt, of uit zijn rijtuig de doodsche heivelden overziet, houdt zich overtuigd, dat er niets te zien is. Maar wie doordrong in de liefelijke klove tusschen de schijnbaar zoo schrale heuvelen, die vindt er een eenvoudig, maar bekoorlijk landschapje, dat hij verre was te verwachten.

De kortste, althans de zekerste weg naar Putten is ons nu bekend. Wij hebben slechts den straatweg te houden. Toch doen wij het niet. Gaarne hebben wij er nog wat tijd voor over, om te zien, hoe de watersprank aanwint in kracht en omvang. Wij volgen haar, terwijl zij allengs breeder wordt en reeds met hoorbaar gemurmel over de steentjes bruist. Blauwe klokjes spiegelen zich in haar vocht. Wilde rozen klimmen op tegen het brugje, dat haar overspant. Een warnet van braamstruiken hangt in lange, bogtige ranken van den oever. Weldra wordt de sprank een beek. Nu komen elzen en hooge populieren, weiden en akkers langs haar zoomen. Een oogenblik zijn wij haar kwijt achter een boschje en wij zijn op een heide, bij een hooge beukenhaag. In de verte golven de lijnen van het bosch; midden op de heide ligt een eenzame heuvel. Wij volgen de haag, die een' grooten moestuin en boomgaard omsluit. Aan 't eind er van vinden wij bouwschuren, waar 't hoefijzer tegen den deurpost is gespijkerd, en op het pleintje daartusschen de hooibergen en de groote Veluwsche kar met hooge wielen, onder een afdak. Uit het breede, lage hoofdgebouw, met huislook op het dak, klinkt een dof gestamp ons tegen. Door de talrijke vensters kijken zonderlinge gezigten, en enkele gestalten in havelooze plunje zijn door de openstaande ramen zichtbaar. 't Is hier blijkbaar een boerderij, maar niet enkel een boerderij. Wij zijn bij een' papiermolen uitgekomen. Ons beekje doet hier reeds zijn dienst. Vrolijk is 't in zulk een' tempel der nijverheid niet. Verweloos is het houtwerk in de holle ruimte, van leem is de vloer, schaarsch is het licht, dat binnendringt, onoogelijk is de grondstof, die bewerkt wordt. Vuil grijs is de hoofdkleur van alles, wat wij zien. Niettemin verdient deze tak van Veluwsche nijverheid onze aandacht. Daar staan tonnen en vaten met lompen van allerlei aard. ..."

De loftuitingen over het landschap en de daarin aanwezige elementen, structuren en objecten zijn niet van de lucht bij Jacobus Craandijk.⁶¹ De tekst geeft aan dat we uiteraard landschappen kunnen karakteriseren, maar dat concrete duiding van wat we aan objecten zien, evenzo van belang is.

Beknopt zullen we hierna ingaan op de verschillende typen landschapselementen die we in de gemeente Putten kunnen aantreffen en die we op kaartbijlage 1 hebben weergegeven. Het beschrijven van een uitgebreidere ontwikkelingsgeschiedenis van deze elementen en structuren valt buiten het bestek van dit rapport.

⁶¹ Craandijk, 1879.

Figuur 4.1. Permafrostrelict aan de Husselseweg, zichtbaar op het AHN2.

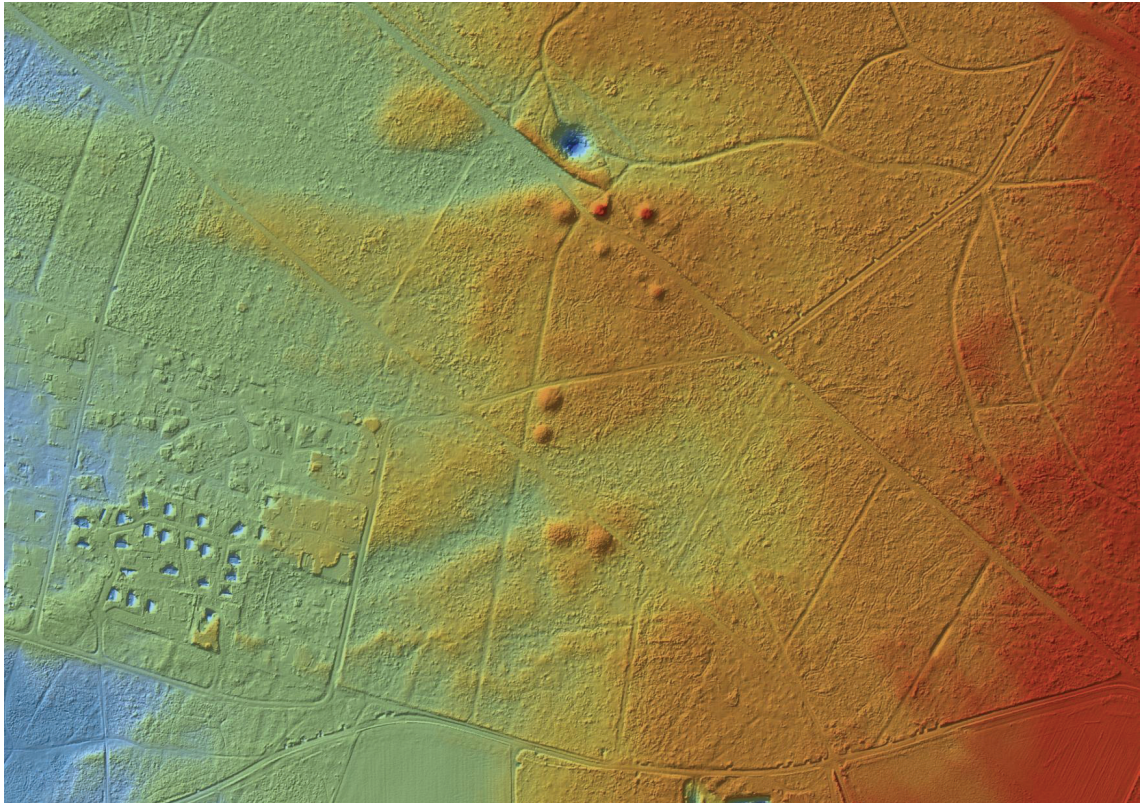
4.2 Aardkunde en prehistorische landschapselementen

Ovale depressies zonder randwal (overblijfselen van de permafrost)

Soms komen in het oppervlak van de afspoelingswaaiers diepe en ovale laagten met een doorsnee van tientallen tot enkele honderden meters voor (figuur 4.1).⁶² Aardwetenschappers denken dat de laagten in het oppervlak zijn ontstaan door het afsmelten van grote stukken bodemijs die in de afzettingen begraven lagen. Mogelijk zijn het de resten van zogenaamde thermokarst (doodijsgat), een verschijnsel dat je vooral in koude gebieden met permanent bevroren bodems aantreft (permafrost).⁶³ Permafrost kwam gedurende het overgrote deel van de laatste ijstijd ook in Nederland voor. Neerslag bestond toen vooral uit sneeuw. Wanneer het sneeuwdek in het late voorjaar smolt, stroomde het smeltwater over de bevroren hellingen naar beneden. Later, in de zomer, kon een deel ook in de ondiep ontdooide bodems wegzakken. De ondiep ontdooide onderranden van de hellingen vormden dan brede kwelzones. Omdat de waterverplaatsing op het grensvlak van een bevroren bodem plaatsvond, kon een deel van het ijskoude kwelwater opnieuw bevroren. Hierdoor ontstond een ondergrondse ijslens, die door de aanvoer van nieuw grondwater bleef groeien (vorstheuveltjes). Juist waar het water zich onder aan de hellingen ophoopte werd deze steeds dikker. Wanneer de permafrost smolt bleef lokaal op de plek van de afgesmolten ijslens een laagte in het landschap achter. De ovale depressies te Putten zijn enkele van de zeer zeldzame permafrostrelicten in Nederland.

⁶² Zo ligt er een laagte van meer dan 10 meter diep en ongeveer 600 meter lang ten noorden van het dorpje Ouwendorp (kilometervak 180/469). De laagte komt ongeveer op de onderrand van de stuwwal en de ijsmeerafzettingen in het Leuvenumse beekdal voor. Bij Vossen en ten oosten hiervan liggen nog vijf van deze laagten, waaronder de Vossenkuil.

⁶³ In de engelstalige permafrostliteratuur worden dit ijsblaren (ice blisters) of 'icings' genoemd.

Figuur 4.2. Grafheuvels worden op het AHN2 goed zichtbaar, zoals hier een aantal aan de Nieuwe Prinsenweg.

Grafheuvels

Putten is rijk gezegend met bekende grafheuvels; niet minder dan honderd zijn er op de Archeologische Monumentenkaart opgenomen. Deze zijn als puntobject op kaartbijlage 1 weergegeven. Daarnaast toegevoegd hebben we objecten die op basis van het AHN2 als mogelijke grafheuvel te interpreteren zijn. Alleen door een veldtoets kan worden vastgesteld of het hier inderdaad om grafheuvels gaat (figuur 4.2).

4.3 Infrastructuur

4.3.1 Wegen

Het landschap van Putten werd en wordt doorsneden door een fijn netwerk van wegen, het merendeel al veel meer dan enkele decennia bestaand. We hebben de wegen onderscheiden naar ouderdom (vóór 1832, 1832-1900, 1900-1930), naar formaat (weg, pad) en naar functie. In de database wordt dat in enkele gevallen nog verder uitgewerkt.

Het historisch wegennetwerk van Putten lijkt op een onontwarbare kluwen; de vluchtige kijker zal er wellicht de centrale positie van het dorp in ontdekken. Toch is er door een iets nauwkeuriger analyse wel meer over te zeggen dan dat.

Feitelijk bestaat de oudste (op kaartbijlage 1) onderscheiden wegenstructuur (de wegen van vóór 1832) binnen de gemeente Putten uit twee hoofdonderdelen, te weten de wegen die vanaf de

hogere delen van de Veluwe in westnoordwestelijke richting op de huidige kustlijn gericht zijn, alsmede de wegen die vanuit het zuiden of zuidwesten langs de hoogtelijn van de stuwwal of langs de strandwallen richting het noorden of noordoosten lopen. Een knooppunt van beide hoofdstelsels is ontstaan op de plek waar zich het dorp Putten zou ontwikkelen.

Een deel van de bekende middeleeuwse en nieuwetijdse handels- en transportroutes past in deze hoofdstructuur. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Postweg van Voorthuizen via Putten naar Ermelo (de huidige N303) en de Arnhemse Karweg, een oude hanzeweg tussen Arnhem en Harderwijk, die langs Koudhoorn loopt en waarlangs de Peppelboom als herberg functioneerde. Eveneens via Koudhoorn liep de Hessenweg tussen Voorthuizen en Elspeet. Het feit dat de Zuiderzeestraatweg zich niet conformeert aan de bovengenoemde hoofdstructuur verraadt al zijn gedeeltelijk jonge oorsprong. Afwijkend van de genoemde verbindingswegen zijn de laat-17e-eeuwse koningswegen, die koning-stadhouder Willem III liet aanleggen om van zijn jachthuizen op de Veluwe naar de jachtterreinen te reizen. Ze waren vaak veel breder dan de meeste andere wegen uit die tijd. In het Sprielderbos liet hij een grid met wegen aanleggen. Op kaartbijlage 1 hebben we één categorie voor doorgaande wegen opgenomen. In de achterliggende database is te lezen welke van de bovenstaande functies de wegen hadden.

In de 19e eeuw komt de vorming van de natiestaat op gang, en daarmee ook de centraal aangestuurde aanleg en verbetering van wegen of de toestemming deze aan te leggen. Met gedeeltelijke gebruikmaking van oudere tracés werd de weg tussen Amersfoort en Zwolle tussen 1827 en 1830 op initiatief van enkele grootgrondbezitters aangelegd. De weg werd beklinkerd en op enkele punten van laanbomen voorzien. In 1927 werd de weg in het rijkswegenplan opgenomen en plaatselijk, zoals bij Putten, werden omleidingen rond dorpen aangelegd.⁶⁴ De Nijkerkerstraat maakt onderdeel uit van de Zuiderzeestraatweg; dat wat in de gemeente Putten 'Zuiderzeestraatweg' heet (het verlengde van de Stationsstraat) juist niet! De A28, waarvan het deel tussen Nijkerk en Harderwijk in 1967 werd opengesteld, is de 20e-eeuwse opvolger van de 19e-eeuwse Zuiderzeestraatweg.⁶⁵ In 1993 werd de Zuiderzeestraatweg uiteindelijk overgedragen aan de provinciale en gemeentelijke overheden.⁶⁶

Wegen die na 1832 tot stand gekomen zijn, zijn voornamelijk te relateren aan de ontginning van heidevelden en bosbouwactiviteiten op de stuwwal. Het betreft hierbij zowel regelmatige gridpatronen als meer organische structuren, die zijn aangelegd op landgoederen. Daarnaast kwamen ook binnen de oude ontginningen nog nieuwe wegen en paden tot stand, maar deze hebben doorgaans een betrekkelijk ondergeschikte rol.

Zeer relevant zijn wel de oudere wegen die als gevolg van bovengenoemde activiteiten juist verdwenen zijn. Het zal geen verbazing oproepen dat vooral ter plaatse van de jonge heideontginningen, de jonge heidebebouwingen en (het zuiden van) de bebouwde kom van het dorp Putten oude wegen plaats hebben moeten maken voor nieuwe wegenpatronen. Toch zijn ook binnen het oude cultuurland dat niet werd overbouwd, grotendeels als gevolg van schaalvergroting, wegen en paden verdwenen.

⁶⁴ Wabeke, 2011.

⁶⁵ http://www.wegenwiki.nl/A28_%28Nederland%29.

⁶⁶ Wabeke, 2011.

Tevens gekarteerd hebben we historische brinken, pleinen en verbrede straten: verkeersstructuren die volgens het kadastraal minuutplan uit 1832 een onregelmatige vorm hadden, zowel wegen die zich plaatselijk verwijden als verbrede aansluitingen van wegen, waardoor zich driehoekige structuren aftekenen. Deze brinken werden door boeren gebruikt, bijvoorbeeld om het vee in te scharen. Wat opvalt is dat sommige brinken in feite toelopende stukken heide tussen of tegen afgeronde stukken cultuurland waren. Een zeer fraai voorbeeld vinden we langs de Knapzaksteeg, waar zich overigens ook nog een boerderij met de naam 'De Brink' bevindt. Intacte brinken zijn er niet meer, maar sommige zijn bijvoorbeeld aan de verkaveling of de ligging van boerderijen nog herkenbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de brink langs de Goorsteeg, waar de plaatsing van de boerderijen op afstand van de weg nog laat zien hoe groot de brink ongeveer was. De brink bij de Knapzaksteeg is nog herkenbaar aan de driehoek die de Knapzaksteeg, Huinerweg en Huiner-schoolweg samen omsluiten. Een dergelijke driehoek vinden we ook bij de Gervenseweg terug.

Daarnaast hebben we op basis van een AHN2-analyse ook nog zichtbare karrensporen in kaart gebracht. Voordeel van het AHN2 is, dat er veel meer door zichtbaar wordt dan een mens in het veld kan onderscheiden. Veel van de karrensporen, die vooral zichtbaar zijn gebleven op heidevelden en in jonge heidebebouwingen, corresponderen met verdwenen wegen die nog op het kadastraal minuutplan van 1832 staan afgebeeld. Dat geeft aan dat een groot aantal van deze karrensporen nog tot betrekkelijk kort geleden, de 19e eeuw, in gebruik moet zijn geweest. Er zijn echter ook karrensporen aangetroffen die niet aan dergelijke wegen op historische kaarten te relateren zijn. Een datering daarvan is lastiger te geven. Sommige sporen bestaan uit slechts een enkele sporenbundel, andere uit een hele serie naast elkaar.

4.3.2 Spoorwegen

Putten werd door middel van het spoor ontsloten door aanleg van de Centraalspoorweg door de Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij. De spoorlijn tussen Utrecht en Hattemerbroek werd geopend in augustus 1863 en een jaar later doorgetrokken naar Zwolle. Op enige afstand van de kom van Putten verrees een station van het Standaardtype NCS 3e klasse, ontworpen door architect Nicolaas Kamperdijk (1815-1887). Het gebouw werd in 1929 afgebroken en in 1930 vervangen door een ontwerp van H.G.J. Schelling (1888-1978). Binnen de gemeente Putten lagen langs het spoor ook vier zogenaamde stopplaatsen, te weten Bijsteren, Hooge Steeg, Diermen en Volenbeek. De laatste twee werden in 1926 gesloten, de eerste twee in 1930. Tramverbindingen kwamen in Putten niet voor.

4.4 Waterstaat

Polder Arkemheen

Vanzelfsprekend heeft het thema 'waterstaat' in de eerste plaats betrekking op het westelijk deel van de gemeente Putten. De gemeente watert immers in westnoordwestelijke richting af richting de vroegere Zuiderzee.

Een geheel eigen karakter heeft de afwatering van de polder Arkemheen. Een belangrijk waterstaatkundig moment in de Arkemheense geschiedenis was de verlening van de dijkbrief in maart 1356 door hertog Reinald III van Gelre aan de *gemeynen erffgenamen van Putten ende vander*

Nykercken om een dijk aan te leggen *over Erckemeden*, zodat de Zuiderzee niet langer door overstromingen schade kon aanrichten.⁶⁷ Hiermee werd een situatie schriftelijk vastgelegd die eerder al min of meer praktijk was; al eerder waren er lage waterkeringen voor de meest extreme situaties. De dijk die na 1356 werd aangelegd was dus in de eerste plaats een verbetering, geen noviteit. In de dijkbrief werd tevens de bestuurlijke organisaties van de polder Arkemheen vastgelegd. Het college bestond uit een dijkgraaf, drie heemraden, acht grondeigenaren uit Nijkerk en acht uit Putten.⁶⁸

Het onderhoud van de dijk liet in de daaropvolgende eeuwen, en met name in de late 15e eeuw, te wensen over. In 1611 werden daarom nieuwe regels afgesproken. Desondanks bleef de dijk kwetsbaar en ontstonden regelmatig dijkdoorbraken. Houtconstructies boden evenmin soelaas toen in de 18e eeuw paalworm werd aangetroffen.⁶⁹ Andermaal moest er worden ingegrepen. Tussen 1751 en 1754 zette de bekende staatsman Lubbert Adolf Torck het polderbestuur buitenspel. Door middel van een nieuw dijkrecht werd vooral de bestuurlijke organisatie verbeterd. Bovendien werden befaamde dijkenbouwers ingehuurd om de zaak te herstellen. Nu werd er steen op het buitentalud aangebracht, een proces dat enige tijd in beslag nam.⁷⁰

De structuur van watergangen in de polder Arkemheen vindt zijn oorsprong grotendeels in het stelsel van krekken dat de zee vóór de bedijking deed ontstaan. Na de bedijking waren sluizen noodzakelijk. Zo weten we, dat tussen 1531 en 1776 acht keersluizen werden gebouwd, waarvan drie in Putten: aan het eind van de Schremmersteeg, de Langeroesluis en de sluis in Kerstgensgat. In de 18e eeuw werd de afwatering aangepast en werd de polder door het graven van de Arkervaart in de Nijkerker- en Putterpolder ingedeeld. Elk kreeg zijn afzonderlijk afwateringssysteem.⁷¹

Afwatering op de Zuiderzee was tot 1863 op deze natuurlijke wijze mogelijk. In dat jaar werd ervoor gekozen een eerste 'hulp' te bouwen in de vorm van een windmolen bij Nijkerk. In de late 19e eeuw schakelde men over op stoomkracht om het water uit de polder weg te krijgen. Daartoe werden het Stoomgemaal Hertog Reijnout (1883) en het Putter Stoomgemaal (1885) gebouwd. Beide stoomgemalen hebben inmiddels de status van rijksmonument. In 1971 werd het Putter Stoomgemaal vervangen door een elektrisch gemaal.⁷²

De belangrijkste watergang van de Putterpolder loopt langs de Schremmersteeg. Het patroon als geheel bestaat uit de Middel- en Diermerbeek en de Blaakbeek.⁷³

Sprengen en beken

Een heel andere geschiedenis kennen de overige grote watergangen in de gemeente. Het kampenlandschap van Gerven watert af via de Veldbeek, die via de Schuitenbeek op het randmeer uitkomt. In het noordelijk deel van de gemeente zijn sprengen met sprengkoppen aangelegd. Een deel van

⁶⁷ Hagoort, 2006, p. 44.

⁶⁸ Hagoort, 2006, p. 44-46.

⁶⁹ Hagoort, 2006, p. 47-49.

⁷⁰ Hagoort, 2006, p. 49-51.

⁷¹ Hagoort, 2006, p. 53.

⁷² Hagoort, 2006, p. 54.

⁷³ Hagoort, 2006, p. 53.

deze watergangen lijkt overigens na 1832 nog verder te zijn opgeleid/omgelegd, vermoedelijk om meer water te verkrijgen.

Aan alle zijden van het Veluwemassief komen door mensenhanden gegraven en vergraven watergangen uit op de grotere wateren aan de randen: de randmeren, de IJssel, de Rijn en de Eem. Hydrologisch hebben we met verschillende typen waterlopen te maken, zijnde laaglandbeken (gevoed door neerslag en uittredend grondwater), kwelbeken (gevoed door uittredend grondwater) en bronbeken (gevoed door uittredend grondwater op kleine punten). Om beken extra te 'voeden' werden in een aantal gevallen watergangen gegraven. Het geheel noemen we sprengenbeek, de ingegraven bovenloop spreng. De ingegraven spreng en sprengkop liggen onder het grondwatervniveau, waardoor dit water de beek inloopt.⁷⁴

Deze sprengen(beken) werden niet zomaar aangelegd; er was een duidelijk economisch doel. Op de sprengenbeken draaiden de watermolens van de landgoederen Vanenburg en Schoonderbeek, en daarnaast lagen watermolens bij Groevenbeek en Telgt.⁷⁵ Ook in de buurtschap Norden bij het huidige Volenbeek kan vóór 1491 al een watermolen zijn gebouwd, maar hierover is weinig bekend.⁷⁶ De watermolen bij Huis Schoonderbeek werd in 1691 gebouwd en viel in 1871 ten prooi aan de vlammen. Een klein waterwerk herinnert nog aan de plek van de molen (Beekweg 1). De watermolen bij Huis Vanenburg werd in of kort na 1661 gebouwd. In 1874 werd de molen voor afbraak verkocht. Daarmee eindigde de papierindustrie in Putten, waar die elders bijvoorbeeld tot de oprichting van papierfabrieken leidde. Twee vervallen muurtjes aan de Engersteeg herinnerden in 1998 nog aan de plek. Beide watermolens werden voor de fabricage van papier gebruikt en zijn opgenomen als historische nederzettingslocaties op kaartbijlage 1.⁷⁷

Op de Groevenbeek, die de grens met Ermelo vormde en vormt, lagen meerdere watermolens. Een korenmolen wordt in 1556 vermeld en verdween mogelijk al vóór 1563, als deze al daadwerkelijk gebouwd is. De exacte plek is niet bekend.⁷⁸ Een latere papiermolen lag in 1880 precies op de grens; de molen lag volgens ons eigen onderzoek in 1832 formeel binnen de gemeente Ermelo en hebben we daarom niet opgenomen.⁷⁹

Aangezien de papierindustrie in Putten in de tweede helft van de 17e eeuw op gang kwam, in een periode van expansie op de hele Veluwe⁸⁰, mogen we er vanuit gaan dat in die periode het stelsel van sprengen is uitgebouwd. De sprengen dienden waarschijnlijk ook om de grachten van de verschillende buitenplaatsen te vullen.

Daarnaast hebben we brug- en andere kunstwerklocaties in kaart gebracht, die in de eerste plaats uiteraard verbonden zijn met plekken waar infrastructuur en watergangen elkaar raken.

⁷⁴ Menke e.a., 2007, p. 36-37.

⁷⁵ Hagens, 1998, p. 530-531.

⁷⁶ Hagens, 1998, p. 531.

⁷⁷ Hagens, 1998, p. 532-534.

⁷⁸ Hagens, 1998, p. 539; het idee bestaat dat hiermee de windmolen op de Putter Enk bedoeld is geweest.

⁷⁹ Hagens, 1998, p. 539.

⁸⁰ Menke e.a., 2007, p. 110.

4.5 Verkaveling

Binnen de gemeente Putten is een groot aantal typen verkaveling in het landschap zichtbaar (zie ook hoofdstuk 3). De aanwezigheid van historische kavelgrenzen, dat wil zeggen van vóór 1832,⁸¹ zijn een goede indicator van de mate van gaafheid van een landschap. Deze grenzen zijn op kaart-bijlage 1 als het landschapselement 'verkaveling' weergegeven.

Wat direct opvalt is de hoge mate van intactheid van de historische verkaveling van het agrarisch cultuurlandschap in de gemeente Putten. Dat neemt in sommige deelgebieden, zoals de polder Arkemheen, zelfs dusdanige vormen aan, dat bij het karteren niet meer werd gekozen voor het actief karteren van bestaande kavelgrenzen, maar het overnemen van de huidige topografische laag en het schrappen van de weinige kavelgrenzen die als niet-historisch konden worden aangemerkt.

De gebieden waar op de kaart geen historische kavelgrenzen zijn afgebeeld, zijn de gebieden die in 1832 nog onverkaveld waren. Het betreft het bos op de stuwwal, het Huinerbroek en de Kruis-haarsche Heide. De veel jongere historische kavelgrenzen in dit gebied zijn niet gekarteerd. Wél hebben we plaatselijk historische verkavelingen gekarteerd die nu binnen de bebouwde kom liggen, maar nog refereren aan het prestedelijk landschap van daarvoor.

4.6 Opgaand groen

Inleiding

Het opgaand historisch groen is van groot belang voor het landschap van de gemeente Putten. In het historische landschap stonden talloze houtwallen, bosstroken, grienden, lanen, solitaire bomen en boomgroepen. De aard en de hoeveelheid van deze elementen kon per landschapstype verschillen en veroorzaakte een deel van de variatie en contrasten tussen landschappen, zoals openheid versus geslotenheid en zichtbaarheid van de perceelsstructuur (zie de beschrijving van de historische landschappen).

Veel van deze elementen zijn verdwenen en er zijn, gepaard gaand met herverkaveling, nieuwe wegen en erven, ook nieuwe groenstructuren bij gekomen. Het landschap oogt nu om verschillende redenen mogelijk groener dan het in de afgelopen eeuwen deed.⁸² De groenstructuren op kaartbijlage 1 kenmerken we als historisch en dichtten we daarbij een historische waarde toe. Het kan voor de gemeente een reden zijn deze extra te beschermen. Er is zowel vlakvormig opgaand groen geïventariseerd (bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden) als lijnvormig (lanen, bomenrijen, singels, smallere houtwallen). Binnen de bebouwde kom, in bosgebieden en buitenplaatsen zijn afzonderlijke groenelementen niet of niet consequent geïventariseerd. Verdwenen groen staat niet op kaartbijlage 1.

⁸¹ Als bron is voor het kadastraal minuutplan van 1832 gekozen, omdat dat feitelijk de enige gedetailleerde bron uit de afgelopen twee eeuwen is waarover we kunnen beschikken die op dit detailniveau betrouwbare informatie geeft.

⁸² Met dank aan dhr. Van de Kraats, Putten.

Omdat vooral in de naoorlogse periode veel groen is geslecht, worden lanen, bomenrijen en bosjes als historisch gekenmerkt als ze staan aangegeven op topografische kaarten tussen 1920 en 1940. Het gaat er daarbij niet om hoe oud de bomen zijn, maar of de structuur voorkwam in- of paste bij het historische landschap. Daarbij doen zich de volgende mogelijkheden voor:

Beoordeling

Het vlakvormig opgaand groen (bospercelen, grienden, boomgaarden en populierenopstanden) is in drie beoordelingsklassen verdeeld:

- Ja – Het element staat al op de kaart van omstreeks 1930;
- Passend – Het element staat niet op de kaart van omstreeks 1930, maar is toch als historisch gekenmerkt. Dergelijke elementen waren vaak onderdeel van het agrarisch bedrijf en konden worden gekapt om tientallen jaren later weer opnieuw te worden geplant. Jonge bospercelen of houtsingels kunnen daarom toch als passend in het historische landschap worden beoordeeld;
- Nee – Het element is niet als historisch beoordeeld.

De gemeente Putten is bijzonder omdat veel boomsingels, houtwallen, bosjes en lanen bewaard zijn gebleven. In de gemeente zijn circa 2.000 structuren als historisch of passend beoordeeld, vooral op landgoederen. Daarbuiten zijn relatief veel groenstructuren verdwenen, vooral singels en wallen op perceelsgrenzen. Vaak hebben deze gebieden een lage waarde op de waarderingskaart.

Op de veen- en zeekeleontginningen en de onbedijkte Zuiderzeekust en de kampontginningen met een open field-karakter komen geen historische groenstructuren voor. Deze gebieden waren zeer open en zijn dat vaak nog steeds.

De hoogte van het groen

Hoewel een deel van de groenstructuren is verdwenen, doet de gemeente Putten waarschijnlijk groener aan dan omstreeks 1900. Volgens Jan van de Kraats vertelde zijn grootvader hoe je overal in Putten de kerktoren nog kon zien. Op het Veluwemassief is de bebossing van de heide hiervan de oorzaak. In de Gelderse Vallei is de voornaamste oorzaak dat de bomen veel hoger zijn uitgegroeid dan vroeger. Een groot deel van het groen, zowel in bosjes als in houtwallen, bestond immers uit hakhout, dat dankzij het regelmatige hakken, niet hoog uitgroeide. Ook opgaande bomen in lanen zijn tegenwoordig vaak in de volwassen (en soms zelfs aftakelende) fase.

Enkele voorbeelden van groenstructuren

De aard van de groenstructuren (boomsoort, vroegere functie, hoogte, dichtheid, walkarakter, monumentaliteit) kan enorm verschillen. De inventarisatie was er niet op gericht hier onderscheid in te maken. In de figuren 4.3 tot en met 4.8 staan enkele voorbeelden die een indruk geven van de grote variatie in groenstructuren.

De betekenis van niet-historische groenstructuren

Wanneer een groenstructuur als niet historisch is gekenmerkt, betekent dat niet dat deze groenstructuur ongewenst is. In de meeste gevallen leveren ook deze structuren een bijdrage aan de groene aankleding van het landschap.

Figuur 4.3. Bomenrijen maken structuur in het landschap zichtbaar, zoals hier een oude perceelsgrens in enclave De Ridder. De grens tussen een bomenrij (opgenomen in de inventarisatie) en enkele losse bomen in een lijn (niet opgenomen) is arbitrair. Deze structuur is volgens de topografische kaart geen bomenrij, maar is toch opgenomen (foto Overland 61).

In enkele gevallen is het mogelijk dat niet-historische groenstructuren (gezien vanuit het historische landschap) minder gewenst zijn. Het betreft bijvoorbeeld de gebieden waar vanouds geen opgaand groen voorkwam: de veen- en zeekeioontginningen, de ontginningen van de onbedijkte Zuiderzeekust en de kampontginningen met open-veldkarakter. Ook bosjes, singels en bomenrijen

Figuur 4.4. Elzensingels zijn op de nattere gronden van de Gelderse Vallei altijd belangrijk geweest als perceelsscheiding. Ook op de jonge ontginningen stonden in eerste instantie elzensingels langs de sloten en op de perceelsgrenzen. In de loop van de 20e eeuw verdwenen veel singels weer. Deze knotelzen, gezien vanaf Knapzaksteeg, komen waarschijnlijk voort uit een vroeger bredere singel (foto Overland 86).

Figuur 4.5. Op kamptonggingen wisselden bouwlanden en graslanden zich af met houtsingels en bosjes. Vaak waren die bosjes in gebruik als (eiken)hakhout. Vooral in gebieden met landgoederen, zoals hier bij Hell, zijn de bosjes blijven bestaan en is uit het hakhout eikenbos voortgekomen. De bosjes zorgen voor aankleding van het landschap, en voor schuilplaatsen voor het wild (foto Overland 347).

die de lengterichting van bijvoorbeeld broeken onzichtbaar maken kunnen minder gewenst zijn. Het is echter mogelijk dat dit groen tegenwoordig een belangrijke functie vervult, zoals het maskeren van niet passende bebouwing. Het is daarom niet mogelijk algemene uitspraken te doen over de (on)wenselijkheid van niet-historisch groen.

Figuur 4.6. Veel aarden wallen zijn staan ook als groenstructuur (bosstrook of bomenrij) op de kaart. Ze waren vaak beplant met stekelige struiken en eikenhakhout. Vaak zijn de huidige eiken uit dit hakhout voortgekomen. Deze wal flankert de Beekweg ten westen van Putten (foto Overland 198).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 4.7. Deze rij eiken markeert een oude perceelsscheiding, waarschijnlijk ooit een met eikenhakhout beplante wal, waar de huidige eiken uit zijn voortgekomen (foto Overland 72, vanaf de Donkeresteeg).

Figuur 4.8. Vooral in landgoederen geven lanen een monumentaal karakter aan het landschap, zoals hier bij boerderij Aller, ten zuiden van Oldenaller (foto Overland 350).

Figuur 4.9. Aarden wallen aan de Oude Garderenseweg op het AHN2.

4.7 Aarden wallen

Zowel in het bosgebied als in het agrarisch cultuurlandschap komen veel aarden wallen voor. Deze wallen hebben we gekarteerd op basis van het AHN2, in combinatie met historisch en hedendaags topografisch kaartmateriaal (figuur 4.9).

Op basis van de landschappelijke situering en de aard van het reliëf is tevens een vermoedelijke functie aan de wallen toegekend. Daarbij hebben we boswallen (ter afscheiding van een stuk jong aangeplant bos), esranden, houtwallen of singels, ontginningswallen uit de 19e eeuw, rabatboswallen, wallen langs sprengen en wallen in tuinen en parken onderscheiden. Enkele wallen konden niet met zekerheid aan een specifieke functie toegeschreven worden, zoals het walsysteem bij vennen op de Kruishaarse Heide.

Bij het karteren moesten soms methodische keuzes gemaakt worden. Dat heeft bijvoorbeeld te maken met de vraag wanneer iets nog een wal te noemen was. Een structuur met een helling aan twee zijden is meestal een wal, maar wat te doen met aarden structuren met één helling, een steilrand dus, of met een duidelijke helling aan één zijde en een minder duidelijke aan de andere zijde? Hier zijn pragmatische keuzes in gemaakt tijdens het karteren, ook in relatie tot de landschappelijke situering.

4.8 Industrie, nijverheid en delfstoffenwinning

Industriële bedrijvigheid heeft in de gemeente Putten in de moderne tijd nooit grootse vormen aangenomen. Toch is er wel bedrijvigheid aan te wijzen die landschappelijke gevolgen heeft gehad. De eerste is uiteraard de papierindustrie op de watermolens, waaraan we onder ‘waterstaat’ en ‘historische nederzettingslocaties’ aandacht besteden.

Onder deze laag hebben we de winningskuilen een plek gegeven. Met name op de stuwwal kwamen diverse vormen van delfstoffenwinning voor, zoals leemwinning en winning van ijzer-slakken. Helaas was het binnen dit kader niet mogelijk om precies te achterhalen met welk doel alle winningsgaten zijn aangelegd. Daarvoor is een veldtoets noodzakelijk. We weten slechts dat enkele gaten zijn ontstaan door leemwinning uit zogenaamde kleischotten, relicten van gestuwde rivierafzettingen. Het Solse Gat is een voorbeeld van een dergelijke leemkuil, waar door de lokale boeren leem kon worden gewonnen voor de bouw van huizen.

Dergelijke gaten in het landschap waren voer voor volksverhalen. In het Solse Gat zou door de toorn van God ooit een klooster zijn verzonken, waar de monniken hun ziel aan de duivel hadden verkocht. Om middernacht zou nog kloggelui hoorbaar zijn.⁸³ Andere bronnen verhalen van een verzonken kerk, waarvan de klokken nog hoorbaar zouden zijn.⁸⁴ In 1921 werd een legende over een dolende geest bij het Solse Gat opgetekend. Een herder zou hier een passant vermoord hebben.⁸⁵

4.9 Religie

Tot 1829 was het kerkhof rond de middeleeuwse kerk van Putten de enige begraafplaats van het dorp. Vier jaar eerder was de oude Kelnarij overgedragen aan de katholieken, maar zij konden pas in 1864 bij hun kerk, de oude kapel van de Kelnarij, een eigen begraafplaatsje aanleggen dat tot op de dag van vandaag bestaat (figuur 4.10).

Met het verbod op begraven in dorpskernen (en in kerken!) uit 1829 werd ook in Putten gezocht naar een geschikt land voor een nieuwe begraafplaats. Dat werd gevonden ten zuiden van de dorpskern, waar een eerste perceel bouwland op de Putter Eng werd bestemd tot algemene begraafplaats. Vanaf de aanleg werd de begraafplaats meerdere malen uitgebreid door in westelijke richting een naastgelegen perceel bouwland aan te kopen, en later ook een terrein ten zuiden van de Engweg. Na de aankoop van een tweede perceel in de tweede helft van de 19e eeuw werd aan de toenmalige westzijde een poortgebouw geplaatst. Door verdere uitbreiding in westelijke richting staat dit inmiddels in het midden van de begraafplaats. In het laatste kwart van de 20e eeuw werd met de afbraak van de oude hof van de abdij Werden, de Schootmanshof (zie onder), de weg vrij gemaakt voor een geheel nieuwe begraafplaats. Deze begraafplaats is zo recent dat we haar nog niet op de kaart hebben opgenomen.

⁸³ Algemeen Dagblad, 17 augustus 1995, p. 17 (via Verhalenbank Meertens Instituut, Amsterdam).

⁸⁴ Collectie Boekenooien, 18 april 1892 (Meertens Instituut, Amsterdam).

⁸⁵ Van de Wall Perné, 1921, p. 98-101.

Figuur 4.10. Het rooms-katholieke kerkhof bij de oude Kelnarij (foto: Luuk Keunen, 18 augustus 2011).

4.10 Bestuur en landinrichting

Het oostelijke deel van Putten was al vóór de Franse tijd verdeeld in een aantal bestuursgebieden die voornamelijk tot doel hadden, het beheer van de woeste gronden in goede banen te leiden. Neefjes onderscheidde hier buurschappen, maalschappen en rekenkamervelden.⁸⁶

Naast deze min of meer private bestuursvormen bestond er sinds de Late Middeleeuwen ook een 'lagere overheid', te weten het schoutambt Putten. Bestuurders waren de ambtsjonker en de schout. Nijkerk werd in 1530 een zelfstandig schoutambt, afgesplitst van Putten. Het schoutambt viel binnen het grotere kader van het Landdrostambt van Veluwe, bestuurd door een landdrost.⁸⁷

De grenzen van het schoutambt en de opvolger daarvan, de gemeente, vallen grotendeels samen met de huidige gemeentegrenzen. Slechts hier en daar vonden nog grenscorrecties plaats, zoals voor enkele jaren in de polder Arkemheen. We hebben deze historische grenzen niet verder in detail in kaart gebracht.

Wel hebben we paaltjes in kaart gebracht die worden gebruikt voor het Rijksdriehoekstelsel, de landelijke landmeting, de zogenaamde RD-punten.

⁸⁶ Willemse e.a., 2008.

⁸⁷ Gemeentearchief Putten, documentatie op gemeentelijke website.

4.11 Oorlog en defensie

Over strijdgewoel in Putten vóór de Tweede Wereldoorlog is voor zover wij weten weinig bekend. We richten ons binnen dit thema dan ook volledig op die Tweede Wereldoorlog.

Over de gebeurtenissen in Putten in 1944 en 1945 zijn al vele boeken volgeschreven. We hebben hier dan ook niet de illusie belangrijke aspecten daaraan toe te voegen. Wel willen we enkele tastbare plekken en herinneringsmonumenten integreren in de erfgoedinventarisatie. Gebeurtenissen zijn alleen opgenomen indien de betreffende plek nog als zodanig herkenbaar is. Om die reden zijn de Oldenallerbrug en Oude Kerk wel, maar de Eierhal en de oude school niet op kaartbijlage 1 opgenomen.

Zoals op vele plekken in Nederland gingen de eerste oorlogsjaren vrij geruisloos voorbij voor de meeste inwoners van Putten. De inval was wel merkbaar in Nijkerk (evacuatie bevolking) en Voorthuizen (strijdtonel), maar minder in Putten. Wel sneuvelde één dienstplichtig militair uit Pannerden in het Puttens buitengebied.⁸⁸ Belangrijke uitzondering in de eerste oorlogsjaren was Huis Vanenburg, waar in de late zomer van 1942 joodse dwangarbeiders werden ondergebracht. Zij verrichten voornamelijk grondarbeid. Begin oktober van datzelfde jaar werden de arbeiders via Westerbork naar Duitsland afgevoerd.⁸⁹

Uit het anderhalve jaar daarna kennen we slechts enkele vliegtuigcrashes, bomkraters in Putten en bomkraters langs de spoorlijn Amersfoort-Zwolle. In de loop van 1944 nam de onrust in en rond Putten toe. Pas opgerichte verzetsgroepen pleegden sabotageacties.⁹⁰ Een maar half geslaagde aanslag op een Duits legervoertuig met enkele officieren bij de Oldenallerbrug op 30 september 1944 leidde tot vergeldingsmaatregelen. In de dagen erna werden honderden mannelijke inwoners van Putten bijeengedreven in school, kerk en Eierhal en vervolgens op transport gesteld naar Duitse concentratiekampen. Slechts enkelen van hen keerden terug. Daarnaast werden meer dan honderd huizen in het dorp platgebrand. Een groot aantal monumenten in het dorp herinnert aan deze moeilijke periode. Het herinneringsmonument ten westen van het dorp, onthuld door koningin Juliana op 1 oktober 1949, heeft onlangs de status van rijksmonument uit de wederopbouwperiode gekregen. De laatste overlevende van de razzia overleed op 22 augustus 2013, maar de gevolgen ervan zullen nog generaties doorwerken.

Op 18 april 1945 werd Putten uiteindelijk door Canadese troepen, komend vanuit Voorthuizen, bevrijd.⁹¹ De vijfde Canadese tankdivisie bereikte als eerste de omgeving van het Veenhuizerveld op 17 april. De dag erna verloren ze vier infanteristen.⁹² Andere bronnen melden overigens dat het

⁸⁸ Den Dikken & Hutten, 2011, p. 46.

⁸⁹ <http://www.joodsewerkkampen.nl/Werkkamp/36-de-vanenburg.html>.

⁹⁰ <http://www.oktober44.nl/razzia>.

⁹¹ <http://www.oktober44.nl/herdenking-bevrijding-putten>; Meerdere lokale websites besteden aandacht aan de bevrijding van de Veluwe. Daar de teksten meestal afkomstig zijn uit óf ooggetuigenverlagen óf van de archivariissen in de regio, achten we het merendeel betrouwbaar en halen we ze hier als bron aan.

⁹² Den Dikken & Hukken 2011, p. 38.

Canadese tankbataljon *8th New Brunswick Hussars* Putten bevrijdde.⁹³ Daarna trok men verder richting Nijkerk, Ermelo en Harderwijk.⁹⁴

Doel van de beweging langs de flank van de Veluwe was de Duitsers, afkomstig van de IJssellinie, zo in te sluiten dat ze zich niet in Utrecht, voorbij de Grebbelinie, konden terugtrekken.⁹⁵ Uiteindelijk vonden er kort voor de bevrijding van Putten in Voorthuizen nog zware gevechten plaats.⁹⁶ Tussen Deelen en Harderwijk verloren de Canadezen acht tanks.⁹⁷ Ook in het dorp Putten werd nog gevochten, waardoor ook burgerslachtoffers vielen.⁹⁸ Tastbare relictten die aan de bevrijding herinneren zijn er, behalve herdenkingsmonumenten, voor zover bekend niet.

4.12 Recreatie en toerisme

De meeste relictten die met de opkomst van recreatie en toerisme te maken hebben, betreffen gebouwen. In zekere zin zouden we ook de spoorweg ertoe kunnen rekenen, van welke de aanleg in 1863 de opkomst van het toerisme in Putten versnelde. Vanuit landschappelijk perspectief is het bosbad Klein Zwitserland van betekenis, dat in mei 1949 ten noorden van de kom van Putten werd geopend. Een deel van de structuur van dit bosbad (m.n. de kanobaan) is nog intact, het daadwerkelijke bad en de bebouwing zijn gemoderniseerd. Ook de locatie van het vooroorlogse zwembad, in de nog bestaande vijvers van de Vanenburg, is onder deze categorie op kaart opgenomen.

4.13 Historische nederzettingslocaties (1832) en overige landschapsstructuren in relatie tot erven

De spreiding van historische nederzettingslocaties geeft een beeld van de bebouwingsstructuur die historisch gezien bij een bepaald landschapstype of een specifieke kern past. Het gekozen ijkmoment heeft vooral met het beschikbaar bronnenmateriaal te maken. Daarnaast geven zij ook een beeld van de locaties waar we bouwhistorische resten in bestaande bebouwing kunnen verwachten.

Binnen de gemeente Putten hebben we in totaal 436 boerderijen of woonhuizen, 76 grotere of geïsoleerde bijgebouwen, vier (hoofdhuizen op) buitenplaatsen met in totaal twee enigszins geïsoleerde bijgebouwen, twee kerken, twee pastorieën, twee scholen, drie windmolens en twee watermolens in kaart gebracht.

Daarnaast hebben we ook structuren die met bovenstaande gebouwen te maken hebben, in beeld gebracht. Het betreft naast grachten (in meerdere, elkaar soms opvolgende situaties) ook een

⁹³ <http://www.oktober44.nl/herdenking-bevrijding-putten>; Meerdere lokale websites besteden aandacht aan de bevrijding van de Veluwe. Daar de teksten meestal afkomstig zijn uit óf ooggetuigenverslagen óf van de archivarissen in de regio, achten we het merendeel betrouwbaar en halen we ze hier als bron aan.

⁹⁴ Den Dikken & Hutten, 2011, p. 39.

⁹⁵ <http://home.kpn.nl/marcelvandekrol.1/doc10.pdf>.

⁹⁶ <http://www.voorthuizenliberation1945.nl/index.php?page=de-slag-om-voorthuizen-uit-bevrijdingskroniek-west-veluwe>.

⁹⁷ Den Dikken & Hutten, 2011, p. 38.

⁹⁸ Den Dikken & Hutten, 2011, p. 39.

aantal huisterpen/pollen in het lage deel van de gemeente. Van deze pollen zoals die door bodemkundigen gekarteerd zijn⁹⁹ hebben we vijftien van de zestien exemplaren opgenomen. Het zestiende exemplaar was onherkenbaar door de afwezigheid van bebouwing én in het reliëf.

4.14 Historische erfinrichting

Niet alleen gebouwd agrarisch erfgoed staat permanent onder druk door ontwikkelingen, dat geldt evengoed voor de erfinrichting daaromheen: de samenhang tussen gebouwen en erf- en tuinstructuren. Op basis van studie op historische kaarten en de hedendaagse situatie hebben we enkele typerende erfinrichtingen kunnen reconstrueren die we hieronder zullen presenteren. Bij elk type noemen we een aantal gave voorbeelden.¹⁰⁰

Erven binnen vochtige kamptgunningen

Binnen de vochtige kamptgunningen komen de historische erven met name voor langs de randen van de es of essen (figuur 4.11). De paden lopen vaak langs de randen van de es naar andere essen, graslanden, heidevelden of hakhoutbosjes. De doorgaande wegen lopen ruim om de essen heen, over gronden die lange tijd ongeschikt waren voor landbouw, zoals heidevelden. Hierdoor vinden we de historische erven vaak op enige afstand van de doorgaande wegen. Voorbeelden hiervan zijn de Hoonhorst aan de Broekermolenweg en Rensselaer aan Beulekampersteeg.

Figuur 4.11. Kenmerkende situering van erven binnen vochtige kamptgunningen (tekening: Steven van der Veen).

⁹⁹ Leenders e.a., 1990.

¹⁰⁰ Deze erfinrichtingen zijn niet opgenomen in het kaartbeeld!

Figuur 4.12. Indeling van het erf, variant 1 (tekening: Steven van der Veen).

Figuur 4.13. Indeling van het erf, variant 2 (tekening: Steven van der Veen).

De bebouwing op het erf bestaat vaak uit een boerderij (met woonhuis met aangebouwde stalruimte, meestal onder één kap), een veeschuur (voor het stallen van varkens en jongvee en het bewaren van werktuigen), schaapskooi en hooibergen (figuren 4.12 en 4.13). Deze bebouwing staat gegroepeerd rondom een centrale open ruimte. De voorzijde van de boerderij is vaak gericht op de es, weide of weg, terwijl de achterzijde op het erf is georiënteerd. Naast of voor de boerderij komt in veel gevallen een bakhuis voor. De veeschuur of -schuren liggen achter of schuin achter de boerderij. Aan de rand van het erf of net daarbuiten treffen we langs de schaapsdrift naar de woeste gronden een schaapskooi aan. Een voorbeeld hiervan is de boerderij Deuverden aan de Donkeresteeg. De hooischuren staan doorgaans in de periferie van het erf, langs één van de paden die naar de landbouwgronden leidt.

De moestuin die wordt omsloten door een heg (vaak liguster) treffen we meestal aan de voorzijde van de boerderij aan. Schuin voor de boerderij vinden we een boomgaard. Het pad dat het erf ontsluit is aan weerszijden beplant met een enkele of dubbele rij hoog opgaande beuken of eiken. Soms krijgt de ruimte hieronder een brinkachtig karakter, zoals het geval is bij boerderij De Heetkamp aan de Hogesteeg. De erven zijn geheel omgeven door esrandbeplanting (eikenhakhout), heide bebossing en/of elzensingels rond het aangrenzende grasland.

Voorbeelden:

- Tinteler;
- De Blankevoort;
- De Hoonhorst;
- Groot Deuverden;
- Groot Gerven;
- Groot Hell;
- Klein Boeyen;
- De Heetkamp;
- Ridder;
- Renselaar;
- Oud Rookhuizen;
- Groot Bokhorst;
- Groot Roest, Beekweg.

Erven binnen jonge landbouwontginningen en overstromde broek- en kampongginningen

De erven liggen vaak aan de doorgaande weg, met de voorzijde op de weg georiënteerd (figuur 4.14). De bebouwing op het erf bestaat vaak uit een boerderij (omgebouwd tot woonhuis), een schuur (omgebouwd tot woonhuis), stallen, in enkele gevallen een bakhuis en/of een hooischuur (figuur 4.15). De voorzijde van de bebouwing is gericht op de weg. De boerderij en schuur (en soms ook het bakhuis) staan op één rooilijn. Het erf treffen we aan de achterzijde van de boerderij en schuren aan. Extra stallen en eventueel hooischuren liggen in de verkavelingsrichting aan de achterzijde van het erf. Het erf wordt vanaf de doorgaande weg ontsloten door een pad langs de boerderij naar het erf en vaak verder naar de landbouwgronden achter het erf.

Figuur 4.14. De voorzijde is op de weg georiënteerd (tekening: Steven van der Veen).

Figuur 4.15. Bebouwing in één rooilijn (tekening: Steven van der Veen).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Aan de voorzijde van het woonhuis ligt een moestuin of siertuin, omgeven door een ligusterheg of tegenwoordig ook beukenhaag. Naast de moestuin ligt een boomgaard. Direct voor het woonhuis staan soms leilinden. Waar de erven in een relatief nat landschap liggen bestaat het hoog opgaan de groen uit elzen en essen. Binnen de drogere delen van het landschap treffen we rond de erven eiken aan.

Voorbeelden:

- De Leembrug (Waterweg);
- Groot Rottenburg (Hogesteeg);
- Steenenkamer (Waterweg 44);
- (Waterweg 41);
- De Kuit (Kuiteweg 6);
- Hogebrug (Waterweg 25);
- Het Oeverstraat 8: bijgebouw nog als schuur in gebruik;
- Voorzorg (Vanenburgeralee 16);
- Oude Nijkerkerweg 32 en 40;
- Hazelhoeve (Oude Nijkerkerweg 54);
- Rozendaalseweg 182.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

5 Immaterieel erfgoed

5.1 Toponiemen

De gebruikte bronnen (zie § 2.3) hebben een grote hoeveelheid boerderij- en veldnamen opgeleverd. Inhoudelijk kunnen we hier de verschillende naamgroepen niet verder toelichten. We beperken ons daarom te verwijzen naar de scriptie en dissertatie van Wim Hagoort waarin uitgebreid wordt ingegaan op de inhoudelijke achtergrond van de namen (ouderdom, betekenis, etc.).

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

6 Historische bouwkunst en stedenbouw

6.1 Stedenbouwkundige en ruimtelijke ontwikkeling van Putten

De stedenbouwkundige ontwikkeling is deels gebaseerd op historisch kaartmateriaal, verzameld op de website www.watwaswaar.nl. Voorts is ook informatie geput uit Buter e.a. (2007).

Middeleeuwen

Het dorp Putten is ontstaan uit een verzameling boerderijen langs de noordostrand van de Putter Eng, een omvangrijk aaneengesloten akkercomplex op de overgang van de natte lagere delen naar de hoge droge gronden van de Veluwe (figuur 6.1). Tot in de 19e eeuw was het een vrij geïsoleerd gelegen nederzetting, die zich langzaam ontwikkelde rond een kruispunt van wegen, die in alle windrichtingen uitwaaierden naar de Zuiderzee, Harderwijk, Nijkerk, Drie en Leuvenum, Garderen en Voorthuizen. Dit belangrijke kruispunt lag vermoedelijk op een hoogte, waaraan de plek de naam 'De Pol' heeft overgehouden. De weg van Putten naar Voorthuizen (begin 19e eeuw nog 'Grote weg van Putten naar Voorthuizen' genoemd) was vermoedelijk aanvankelijk één van de belangrijkste doorgaande wegen in de middeleeuwse dorpsstructuur. Naar het noorden toe liep deze weg over het tracé van de Kelnarijstraat richting Ermelo. Ten noorden van het knooppunt van wegen verrees in de Middeleeuwen een kerk, die uiteindelijk de verdere komvorming zou stimuleren. Aan

Figuur 6.1. Het hart van Putten, omstreeks 1900, met links de Oude Kerk en rechts de woning van burgemeester Van Eeghen (bron: Buter e.a., 2007).

Figuur 6.2. De Dorpsstraat rond 1900. De straat heeft een aaneengesloten bebouwing gekregen. Woon- en winkelpanden, werkplaatsen en stallen wisselen elkaar af (bron: Buter e.a., 2007).

Figuur 6.3. Het in 1863 geopende station van Putten (bron: Buter e.a., 2007).

de noordzijde van de kerk lag een brink. De oude hoofdweg naar Nijkerk, die dwars door het dorp voerde, ontwikkelde zich daarbij tot een relatief dicht bebouwde hoofdstraatstructuur, de Dorpsstraat. Aanvankelijk stonden aan deze weg boerderijen op grote, brede percelen. Door verdichting van het lint werden percelen opgesplitst en ontstond de nog steeds herkenbare fijnmazige verkaveling met smalle diepe percelen. Opmerkelijk is dat de oude verkaveling aan noord- en zuidzijde van de Dorpsstraat enkele doorgaande structuren laat zien, een bewijs, dat de verkaveling in essentie ouder zal zijn dan de weg. Wellicht is de weg pas als een iets latere middeleeuwse ontwikkeling ontstaan, na het stichten van de kerk. Achterstraat (aan de zuidzijde van de Dorpsstraat en mogelijk een wat oudere structuur dan de Dorpsstraat, als onderdeel van de weg van de Zuiderzeekust naar Garderen) en Papiermakersstraat (noordzijde) fungeren van oudsher als ontsluitingswegen aan de achterzijde van de percelen van de Dorpsstraat. Later verrees hier ook zelfstandige bebouwing. Tussen de huizen aan de Dorpsstraat en de achterstraten bevonden zich hier en daar smalle gangen. Eén daarvan was de huidige Molenstraat, die door zijn ligging ook als een achterstraat kan hebben gefungeerd van de oude weg naar Voorthuizen (tegenwoordig de Kerkstraat). Ook de doorgaande perceelsstructuren tussen Kerkstraat en Molenstraat wijzen hier op. In het westelijke dorpsgebied is de Koesteeg naar alle waarschijnlijkheid een aanvankelijk parallel aan de Dorpsstraat lopende veedrift, waarlangs het vee van en naar de in de lagere delen van het gebied gelegen weidelanden kon worden gedreven.

19e eeuw

Rond 1830 werd de Dorpsstraat onderdeel van de route van de Zuiderzeestraatweg, een door tolgelden gefinancierde verbindingsweg tussen Amersfoort en Zwolle (figuur 6.2). Aan de noordoostkant van Putten werd het tracé van de huidige Harderwijkerstraat aangelegd, waarmee de doorgaande hoofdweg door Putten zijn markante knik kreeg. Het succes van de brede klinkerweg zorgde er voor dat de oude weg naar Ermelo langzaam uit beeld raakte.

Binnen het hierboven geschetste netwerk vond in de loop van de 19e eeuw een verdere verdichting van de bebouwing plaats. Aan de Engweg, een weg die ten zuiden van het dorp over de Eng voerde, werd rond 1830 een nieuwe begraafplaats aangelegd, ter vervanging van het oude kerkhof rond de dorpskerk. Aan het einde van de 19e eeuw ontstonden kleine bebouwingsclusters rond bijzondere gebouwen als de korenmolens, de R.K. kerk aan de noordzijde van het dorp en de Afgescheiden Kerk aan de zuidzijde.

In 1863 kreeg Putten een aansluiting op de nieuw aangelegde spoorlijn van Utrecht naar Kampen, die ter hoogte van Putten de Zuiderzeestraatweg kruiste. Het station kwam op geruime afstand westelijk van het dorp te staan. De Zuiderzeestraatweg werd omgedoopt in Stationsstraat, maar het zou nog tot in de eerste helft van de 20e eeuw duren voor hier een voor dit soort wegen kenmerkende lintbebouwing tussen dorp en station zou ontstaan (figuur 6.3). De komst van het spoor leidde uiteindelijk tot de opkomst van het toerisme en een toestroom van renteniers en oud-kolonialen, die langs de noordwestelijke Veluwezoom een rustige groene woonplek vonden. Ook werden er sanatoria en vakantieoord en gesticht. Deze ontwikkeling is in Putten echter pas na 1900 goed op gang gekomen.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Figuur 6.4. Karakteristieke lintbebouwing langs de Harderwijkerstraat (foto: MAB).

Figuur 6.5. De Stationsweg rond het midden van de vorige eeuw. In de jaren dertig kwam de ontwikkeling van de lintbebouwing pas goed op gang, maar een deel van de weg behield nog lang een landelijk karakter (bron: Buter e.a., 2007).

De periode 1900-1940

Pas ver na 1900 breidde Putten wat substantiëler uit door het ontstaan van lintbebouwing langs de oude uitvalswegen richting Voorthuizen en Garderen, en langs de rond 1830 aangelegde weg naar Harderwijk. Het Enggebied ten oosten van de weg naar Voorthuizen raakte in het begin van de 20e eeuw bebouwd met tal van kleine boerderijen en landarbeiderswoningen, meestal gebouwd

Figuur 6.6. De Oude Rijksweg in de jaren zestig (bron: Buter e.a., 2007).

langs de bestaande engpaden. In de dorpskom raakten straten als de Kerkstraat, de Molenstraat, de Papiermakersstraat en de Weverstraat verder bebouwd. Aan de achterzijde verrees in 1903 een nieuwe Gereformeerde kerk. Van planmatige uitbreiding was nog steeds geen sprake.

De Harderwijkerstraat voerde door een fraai gebied met oude kampen en bos. De lange representatieve weg leende zich dan ook uitstekend voor de vestiging van middenstandswoningen en deels in de bossen gelegen villa's. In het bijzonder in de jaren twintig en dertig verdichtte de lintbebouwing zich hier verder (figuur 6.4). Datzelfde gold voor de Stationsweg (figuur 6.5).

Langs bos- en landweggetjes als de Driewegenweg, Bosrand en Heuvellaan werden in het interbellum diverse woningen gebouwd, soms in kleine projectmatige ontwikkelingen, meestal in de vorm van particulier initiatief. Noordelijker, langs Kozakkenweg en De Laak, werden in de bossen in de jaren twintig en dertig zomerhuizen gebouwd. Ten westen van de Harderwijkerstraat zijn in deze periode enkele nieuwe straten uitgezet: de Essenburgh, de Parklaan en de Hakschaer. De Parklaan werd voor de oorlog volledig bebouwd met vrijstaande middenstandswoningen, aan de andere laantjes verrezen in de jaren dertig vanuit de Harderwijkerstraat slechts enkele woningen.

De Oude Rijksweg (ook wel Nieuwe Weg en Betonweg genoemd) aan de westzijde van de kern van Putten dateert uit 1935 en verbindt als een rondwegstructuur de Nijkerkerstraat met de Harderwijkerstraat (figuur 6.6). Bij de aanleg werd een nieuwe aansluiting van de Dorpsstraat op de Stationsstraat gerealiseerd, waarbij een stuk van de Spoorstraat kwam te vervallen.

Zoals in veel dorpen en steden was ook deze rijksweg aanleiding tot de ontwikkeling van enige lintbebouwing, hoewel de weg destijds nog te ver van de dorpskom af lag om al voor de oorlog tot

Figuur 6.7. Woningbouw uit de vroege naoorlogse periode aan de Schoolstraat (foto: MAB).

een uitgebreide lintbebouwing te leiden. In de naoorlogse stedenbouw keerden de nieuw aangelegde wijken zich juist van de Rijksweg af.

In oktober 1944 werd Putten zwaar getroffen tijdens de door de bezetter gehouden razzia. Naast de vele mensenlevens die te betreuren vielen, werden 110 huizen in brand gestoken, in het bijzonder in het westelijke deel van het dorp, in de omgeving van de huidige Herdenkingshof.¹⁰¹ Bij de bevrijding zijn door granaatvuur verschillende gebouwen verwoest, zoals rond de splitsing Dorpsstraat-Achterstraat.

De periode 1945-1965

Na de Tweede Wereldoorlog zijn uiteenlopende ontwikkelingen te volgen. Enerzijds is er nog veel bouwactiviteit langs de bestaande uitvalswegen, waar met name veel particulieren nog nieuwe woningen bouwen op onbebouwde percelen (Harderwijkerstraat, Stationsstraat, Garderensweg), anderzijds vonden de eerste planmatige uitbreidingen plaats en werd een belangrijk aandeel in de woningbouw geleverd door woningbouwverenigingen. In de nog open gebieden ten noorden en oosten van de dorpskern werden in de jaren vijftig en zestig woonbuurtjes aangelegd: kleinschalige projecten binnen een eenvoudig stratenpatroon, gespannen tussen de bestaande structuren van de uitvalswegen, maar ook met gebruikmaking van de oude engpaden. Oostelijk van de kern is de Schoolstraat één van de markante, in de vroege naoorlogse periode gerealiseerde woonstraten (figuur 6.7). Het westelijke deel bestaat uit rond 1950 gebouwde dubbele arbeiderswoningen aan een brede straat met gescheiden rijbanen en brede groenstroken. Aan de westzijde eindigt de straat bij de begin jaren vijftig gebouwde Van Damschool, naar het oosten toe versmalt het profiel van de straat. In dit oostelijke gedeelte werden midden jaren vijftig blokken geschakelde arbeiderswoningen gebouwd in een eenvoudige halfopen verkaveling. Het noordelijke deel van de Da Costastraat werd vanaf circa 1947 bebouwd met blokjes dubbele arbeiderswoningen. Bij de

¹⁰¹ Website www.oktober44.nl.

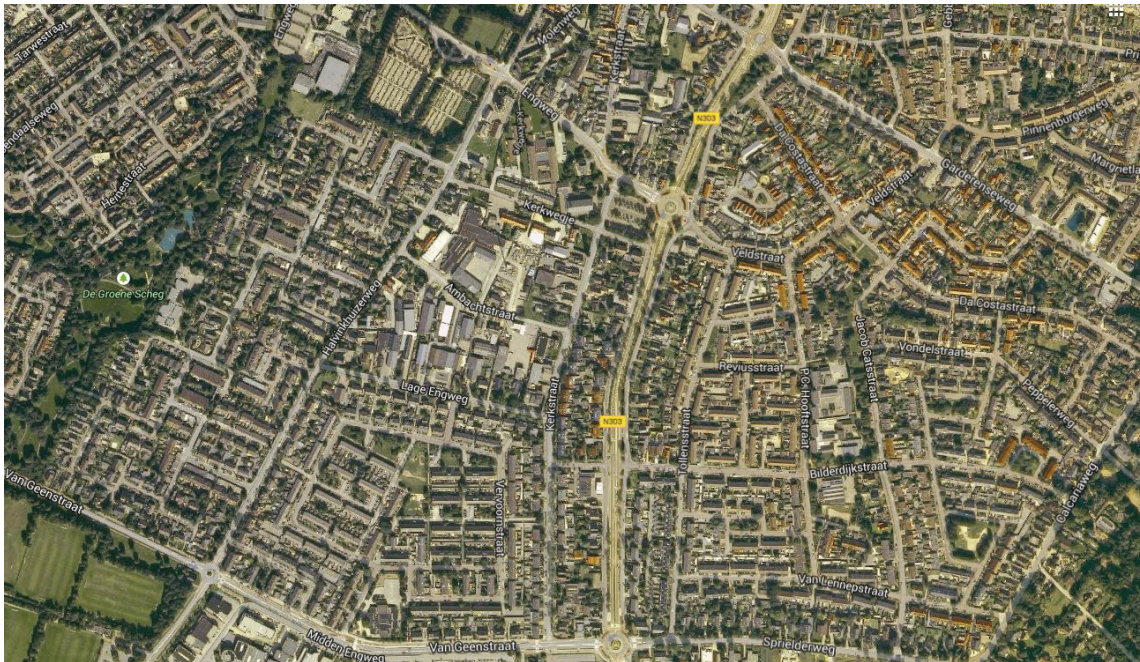
Figuur 6.8. Rond het midden van de vorige eeuw verrezen in het bosgebied ten noordoosten van Putten vele zomerhuizen, zoals deze aan de Kozakkenweg (foto: MAB).

kruisning met de Veldstraat werd een groot rechthoekig plantsoen aangelegd. De ruimte, omzoomd door blokken geschakelde woningen en een enkel winkelpand is een centraal punt in het wijkje, dat gedurende de jaren vijftig en zestig in zuidelijke en zuidoostelijke richting verder werd uitgelegd. In de omgeving van de Hoofdstraat, Brederostraat, Reviusstraat en Jacq Perkstraat werd hierbij een orthogonaal stratenplan toegepast, waaraan blokken met geschakelde eengezinswoningen zijn gebouwd, in een halfopen verkaveling en deels volgens een eenvoudig repeterend stempelpatroon. De onderliggende engstructuur verdween daarmee uit beeld.

Direct ten noorden van de dorpskern verrees een nieuw woonbuurtje bij Kelnarijstraat en Brinkstraat. Deze laatste was een nieuwe ringwegstructuur tussen Harderwijkerstraat en Dorpsstraat. In het westelijke deel werd de nieuwe straat bebouwd met vrijstaande woningen en blokken geschakelde woningen. Deze laatste stonden deels rondom een rechthoekig plein met plantsoen. In het recente verleden heeft sloop en nieuwbouw hier een compleet nieuw dorpsbeeld opgeleverd.

Ook aan de zuidrand van Putten waren in de jaren vijftig bouwactiviteiten. In 1953 verrees hier aan de Kerkstraat een nieuwe Nederlands-Hervormde kerk. Tussen Halvinkhuizerweg en Kerkstraat werd een bescheiden 'industrieterrein' aangelegd, ontsloten door de Ambachtsstraat.

In 1949 opende het Bosbad Putten, in de bossen ten noorden van het dorp. In de omgeving van het bad waren overigens al in de vooroorlogse jaren her en daar landhuizen en woningen gebouwd, zoals aan de Oud Groevenbeeklaan en de Schoonderbeeklaan (figuur 6.8).

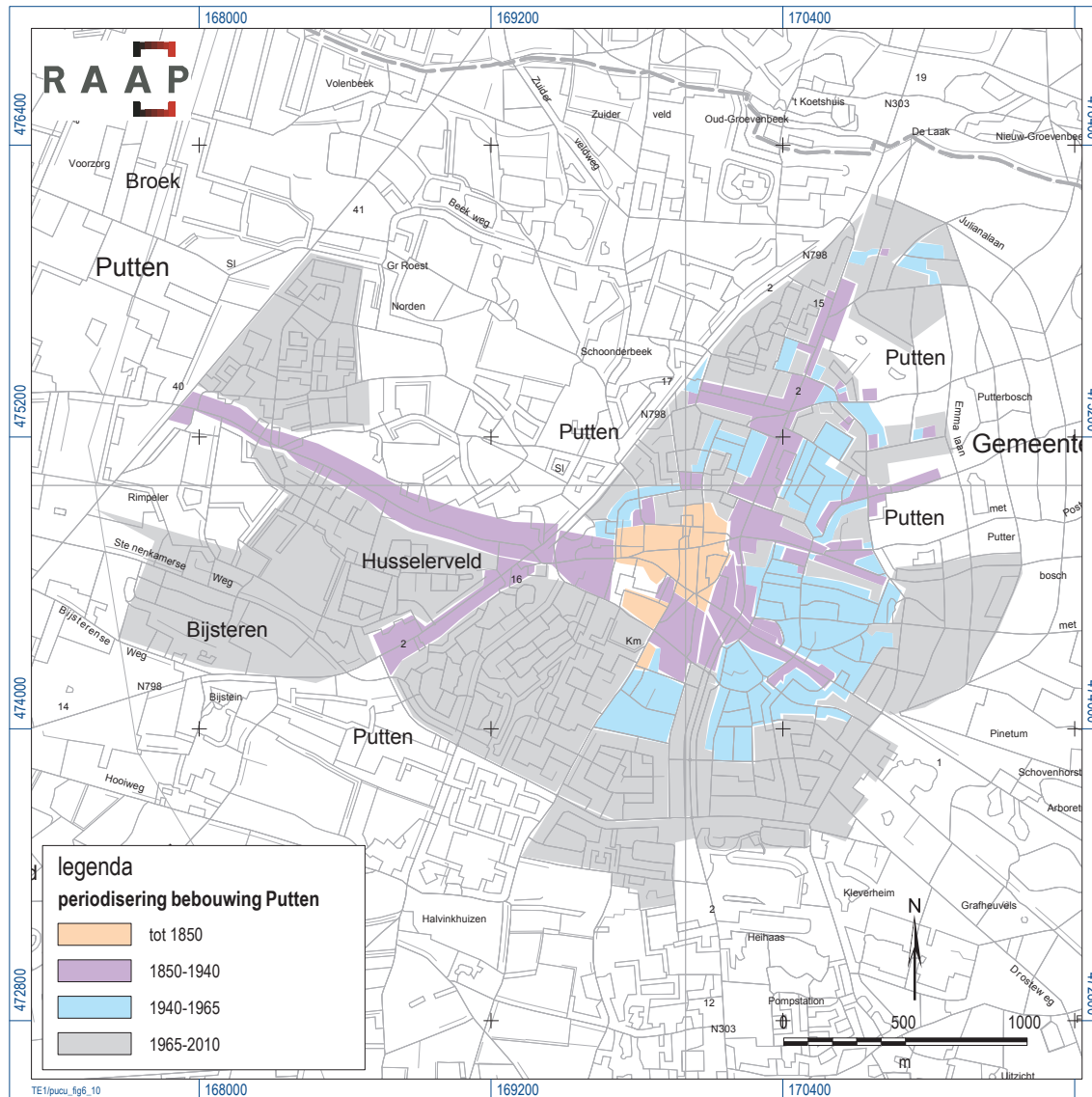
Figuur 6.9. Het zuidelijke deel van Putten toont een staalkaart van stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de jaren 50, 60, 70 en 80 (bron: googlemaps.nl).

De periode na 1965

In de loop van de jaren zestig werd Putten in alle windrichtingen verder uitgebreid (figuur 6.9). Hierbij was het noordelijke deel van het dorp vooral in beeld als bouwlocatie voor de grotere vrijstaande woningen, zoals in de kleine bosvillabuurt bij de Van Eeghenlaan, waar overigens als voor de oorlog en in de jaren vijftig enkele woningen waren verrezen. Vergelijkbare ontwikkelingen zijn te zien in de omgeving van Heuvellaan en Bosrand. Veel vrijstaande woningen zijn ook te vinden in de omgeving van Essenburgh-Eikenlaan, Hakschaer en de Bruno Fabriciusstraat.

De zuidoosthoek van Putten (met Bilderdijkstraat, Van Lennepstraat) is in de jaren zestig-zeventig bebouwd met merendeels geschakelde eengezinswoningen en blokken bejaardenwoningen in een halfopen verkaveling. Het stratenplan is orthogonaal, deels wordt het bepaald de omsluitende contouren van de buurt. Opmerkelijk zijn de verschillende rechthoekige en wigvormige pleintjes met plantsoenen met hun gemeentegroen bij de Nicolaas Beetsstraat, de Bilderdijkstraat, de Potgieterstraat en de Huygensstraat. Hier en daar zorgen teruggeplaatste hoekbebouwing en de groenstroken rond schoolgebouwen voor aanvullende groenaccenten in de wijk. Langs de wijkranden (Sprielderweg, Calcariaweg) staan voornamelijk vrijstaande woonhuizen.

Westelijk van de in de jaren vijftig gereconstrueerde Voorthuizerstraat werden in jaren zestig-zeventig woonbuurten aangelegd die merendeels werden bebouwd met geschakelde eengezinswoningen in een half open verkaveling. Met het vorderen van de jaren zeventig zien we hier de tendens naar kortere woonstraten, meer garageboxen en woningtypen met schuurruimten aan de openbare weg.

Figuur 6.10. Faseringskaart van de stedenbouwkundige groei van Putten.

De wijk aan weerszijden van de Roosendaalseweg, een bestaande structuur, dateert uit de jaren zeventig en tachtig en kenmerkt zich door een vrij grillig stratenpatroon met veel gebogen en geknikte straten, onregelmatig gevormde blokken geschakelde woningen en woonerfachtige structuren. Bijzonder element is ‘De Groene Scheg’, een T-vormig parkgebied met speel- en ligweiden, boomsingels, slingerpaden en grote vijvers, die dwars door de woonbuurten loopt en aan de zuidzijde aantakt op het buitengebied.

De wijk westelijk van de Nijkerkstraat is één van de jongste uitbreidingswijken (jaren negentig tot nu). De oude Husselerweg (nu deels Havikstraat-Valkstraat) koppelt hier een aantal woonbuurtjes en groenvoorzieningen. De wijk wordt nog in westelijke richting uitgebreid.

6.2 Inventarisatie historische bouwkunde en stedenbouw

6.2.1 Inleiding

De geïnterpreteerde objecten en complexen zijn, voor zover uiteindelijk van voldoende belang geacht, aangegeven op kaartbijlage 2, uitgesplitst naar 'bouwkunst' en 'stedenbouw'. Op deze kaart zijn de locatie en de omvang van de objecten weergegeven. De kaart biedt de volgende informatie:

- alle rijksmonumenten (hoofd- en bijgebouwen);
- alle gemeentelijke monumenten (hoofd- en bijgebouwen);
- overige historisch waardevolle objecten, complexen en ensembles, waaronder niet alleen de gebouwde objecten worden verstaan, maar ook historisch straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, (monumentale wand)kunst, waardevolle infrastructurele objecten, etc. Hieronder vallen ook de door de gemeente Putten benoemde karakteristieke gebouwen;
- bijzondere stedenbouwkundige ensembles.

In de database van de historische bouwkunst is ook informatie opgenomen over de bouwhistorische verwachting. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, gevels met oude bouwsporen, etc. In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten (of ouder).

Bij de beschermde landgoederen en buitenplaatsen is een combinatie gemaakt van vlakaanduiding met explicatie in de database, en afzonderlijke weergave van de objecten binnen deze complexen. Hierbij is de bag-ondergrond en het daarin wel of niet getekende detail leidend geweest. In enkele gevallen zijn details niet of bij benadering in deze ondergrond ingetekend; anderszins zijn in de redengevende beschrijvingen van deze complexen structuren benoemd, die alleen bij benadering gekarteerd kunnen worden. In de database worden dus in ieder geval alle beschermde (en eventueel andere waardevolle) onderdelen genoemd en gewaardeerd.

6.2.2 Rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten

Alle rijks- en gemeentelijke monumenten, uitgezonderd de archeologische monumenten, zijn geïnterpreteerd en in kaart gebracht. Dit is gebeurd op basis van de meest recente informatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente Putten. De redengevende beschrijvingen leveren de informatie over welke onderdelen per adres zijn beschermd. Wanneer er onder één adres meerdere, gescheiden van elkaar staande, bouwdelen zijn beschermd, dan zijn deze om kaarttechnische redenen telkens afzonderlijk in de database opgenomen. Een boerderij met een aangebouwde schuur (met één huisnummer en bagnummer), die beide afzonderlijk in de redengevende beschrijving zijn genoemd, zijn in de regel in de database als één object opgevat.

6.2.3 Karakteristieke objecten

Op kaartbijlage 2 is een groot aantal karakteristieke objecten opgenomen. Het gaat om allerlei soorten historische gebouwen en complexen, objecten als herinneringsmonumenten, historische begraafplaatsen, boerderijen, bruggen, etc. In de inventarisatie is een minimale leeftijdsgrens aangehouden. Enkele uitzonderingen daargelaten zijn de objecten niet jonger dan circa 1970. De periode van het naoorlogs erfgoed (1945-1970) is dus volledig in de inventarisatie meegenomen.

6.2.4 Molenbiotopen

In de gemeente Putten staat één windmolen, een rijksmonument. Maalvaardigheid is een vereiste voor molens om behouden te blijven, tenzij duurzaam voor een andere oplossing is gekozen, zoals een dieselaandrijving zonder herstel van origineel binnenwerk. In principe gaan we ervan uit dat voor elke molen, wil deze behouden kunnen blijven of wil herstel van de oorspronkelijke aandrijving in de toekomst mogelijk blijven, windvang een vereiste is. Per geval zal aan de hand van de molenbiotoop, die vooral ter signalering is opgenomen (op kaartbijlage 2), een afweging moeten worden gemaakt welke belangen zwaarder wegen.

Voor de molenbiotoop is een straal van 400 meter aangehouden. Volgens Vereniging De Hollandse Molen is 100 meter vanuit praktisch oogpunt het minimale gebied zonder bebouwing (bij molens zonder belt) of met lage bebouwing tot maximaal de hoogte van de belt, berg of stelling waarbij de molen nog zonder onoverkomelijke problemen kan draaien. Daarbuiten treedt een formule in werking, aan de hand waarvan de maximale wenselijke hoogte van de bebouwing uitgerekend kan worden. De ingetekende straal is een mogelijke uitkomst daarvan, maar geeft tegelijkertijd aan dat er rekening moet worden gehouden met meer dan alleen de minimale 100 meter. De formule om e.e.a. uit te rekenen is als volgt:

$$H(x) = x/n+c*z$$

waarin:

$H(x)$ = maximale toelaatbare hoogte van een obstakel op afstand x (in meters);

x = afstand van een obstakel tot de molen (in meters);

n = een constante, afhankelijk van de ruwheid van de omgeving en de maximaal toelaatbare windreductie; voor gesloten gebied geldt de waarde 50;

c = een constante, afhankelijk van de maximaal toelaatbare windreductie, gewoonlijk met de waarde 0,2;

z = askophoogte (helft van lengte gevlucht + eventueel de hoogte van de belt, berg of stelling).

Voor meer informatie over deze materie verwijzen we naar een speciale website van de Vereniging De Hollandsche Molen.¹⁰²

¹⁰² <http://molenbiotoop.nl>.

6.2.5 Stedenbouwkundige ensembles

Voor een inhoudelijke toelichting op deze nieuw geïnterpreteerde ensembles verwijzen we naar § 6.3.2.

6.2.6 Rijksbeschermde buitenplaatsen

Op basis van informatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben we de rijksbeschermde buitenplaatsen op kaart gezet. Formeel zijn dat er vijf: Bijstein, Oldenaller, Vanenburg, De Berencamp en Salentein. Daarbij moeten we opmerken dat de landhuizen van Salentein en De Berencamp in Nijkerk liggen.

6.3 Waardering historische bouwkunde en stedenbouw

6.3.1 Waardering objecten

Vanwege de 'hoge ondergrens' van de veldselectie bevat het in deze inventarisatie gepresenteerde overzicht geen objecten, die een neutrale of negatieve totaalwaarde scoren. In de waardering hebben de landschappelijke en de stedenbouwkundige context zwaar meegewogen, maar er is ook nadrukkelijk veel aandacht geweest voor de herkenbaarheid van het object (in functie en vorm). Daarnaast is een redelijke mate van gaafheid/authenticiteit een belangrijke wegingsfactor geweest.

In de context van het agrarische karakter van de gemeente Putten is het niet verwonderlijk, dat een groot aandeel van de inventarisatie bestaat uit objecten binnen de categorie 'agrarisch'. Uiteraard zijn ook veel voorbeelden van historische erfbebouwing geselecteerd en gewaardeerd. De tweede in grote aantallen scorende categorie is die van de wooncultuur, omvattende woonhuizen voor alle lagen van de bevolking, uit allerlei tijdsperiode en van allerlei stijlen en typen. Aansluitend op de onderzoeksvraag is ook een interessante selectie gemaakt van objecten en ensembles die in het kader van de vroegere recreatie en het toerisme zijn gerealiseerd. De nadruk ligt hierbij op particuliere zomerhuizen uit het interbellum en de naoorlogse periode.

Criteria

Alle objecten zijn gewaardeerd met behulp van de in § 2.4.3 genoemde criteria. De scores waren overwegend positief. De objecten zijn dan ook veelal van belang als onderdeel/ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of vanwege ensemblewaarde met nabijgelegen karakteristieke en/of beschermde objecten. Ook is er altijd sprake van een duidelijke herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en een hoge mate van gaafheid van hoofdvorm, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied en de vele kernen.

In een enkel geval is enigszins afgeweken van de beschreven scoreberekening, bijvoorbeeld bij objecten, die zich moeilijk via de bouwkundig georiënteerde criteria laten beoordelen (bijvoorbeeld straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, panden met vooral bouwhistorische waarden), of in gevallen, waarin één of meer criteria ten opzichte van de andere uitzonderlijk hoog scoren. Ook bij uit verschillende bouwdelen bestaande complexen is soms afgeweken van deze 'scoreberekening'. Zo kan een orde 2 boerderij uiteindelijk toch worden opgewaardeerd tot orde 1,

wanneer er sprake is van een bijzonder gaaf erf met belangwekkende bijgebouwen, die orde 1 hebben gescoord. Het ensemble is dan van zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit.

Definitie totaalwaarden

De waardering vertaalt zich, zoals in § 2.4.3 beschreven, in een drietal orden, van 3 tot 1 met oplopend kwaliteitsniveau.

Orde 1: zeer hoge cultuurhistorische waarde

De op de beleidskaart als Orde 1 gekwalificeerde objecten scoren op de waarderingscriteria merendeels hoog. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Putten (kern of buitengebied) en de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken. Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie 'gemeentelijk monument'. Integrale instandhouding is zeer gewenst. Orde 1 kan dan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst (rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten scoren vrijwel altijd Orde 1). Mocht de gemeente in de toekomst overwegen gemeentelijke monumenten aan te gaan wijzen, dan is dit de topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Orde 2: hoge cultuurhistorische waarde

De categorie Orde 2 scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Orde 1, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn voor de gemeente Putten (kern en buitengebied) en de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk.

Ook voor deze categorie geldt dat er veelal voldoende waarden aanwezig zijn om nader onderzoek te rechtvaardigen naar de monumentwaardigheid voor de kwalificatie 'gemeentelijk monument'. Orde 2 kan dan ook als 'mogelijke monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht de gemeente in de toekomst overwegen de gemeentelijke monumentenlijst uit te breiden, dan is dit eveneens een categorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Orde 3: positieve cultuurhistorische (beeldondersteunende) waarde

De laagste categorie Orde 3 is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken of de beschermde gezichten. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde. Instandhouding van de hoofdvormen is op zijn minst wenselijk. Orde 3 kan vanwege de hoge ondergrens in de selectie ook als 'mogelijke monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht de gemeente in de toekomst overwegen gemeentelijke monumentenlijst uit te breiden, dan is dit eveneens een categorie, waaruit geselecteerd kan worden.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

	Kern	Gebied	Crit 1	Crit 2	Crit 3	Crit 4	Crit 5	Score
001	Putten	Oude dorpskern	xx	xx	x	x	x	2
002	Putten	Harderwijkerstraat/Parklaan	xx	x	xx	x	xx	2
003	Putten	Vroegnaoorlogse uitbreiding Schoolstraat	xx	xx	xx	x	x	2
004	Putten	Naoorlogse uitbreiding Da Costastraat/Veldstraat/Hoofstr.	xx	x	xx	x	x	2
005	Putten	Laak/Kozakkenweg	xx	x	xx	x	xx	2
006	Putten	Beekweg	xx	x	xx	xx	xx	2
007	Putten	Donkeresteeg	xx	xx	xx	xx	xx	1
008	Putten	Vanenburg	xx	xx	xx	xx	xx	1
009	Putten	Oldenaller	xx	xx	xx	xx	xx	1
010	Putten	Groot Spriel	xx	xx	xx	xx	xx	1
011	Putten	Bijstijn	xx	xx	xx	xx	xx	1
012	Putten	Schovenhorst	xx	xx	xx	xx	xx	1
013	Putten	Schoonderbeek	xx	x	x	xx	x	2

Tabel 1. Bijzondere (bebouwings)ensembles gemeente Putten.

6.3.2 Waardering vlakken (ensembles)

Ten behoeve van de samengestelde waarderingskaart is ook de discipline 'historische bouwkunde en stedenbouw' als vlak globaal beoordeeld. Vanuit het perspectief van de historische gebouwde omgeving is een aantal gebieden en ensembles gemarkeerd, die vanwege de zeer duidelijk aanwezige gebiedskarakteristiek, de gave structuren en een hoge dichtheid aan waardevolle (beschermd) gebouwen een hoge cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Er is gekeken naar de samenhang tussen historische stedenbouwkundige en dorpsstructuren, de jongere stedenbouw, het landschap en groen enerzijds en het de bebouwing anderzijds. Een hoge dichtheid aan cultuurhistorische waarden ('stapeling') heeft hier geleid tot de globale definitie van een aantal karakteristieke gebieden. De gehanteerde criteria zijn gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid op gemeentelijk niveau, wat betreft de aanwezige historische ruimtelijke structuren en de bebouwing. Ook worden ze gekenmerkt door een hoge dichtheid aan beschermd monumenten en karakteristieke objecten.

In de kern Putten én in het buitengebied zijn waardevolle ensembles aangetroffen. Het betreft zowel historisch gegroeide ensembles in de kern, maar ook planmatige ontwikkelingen uit de vroege 20e eeuw en dorpsuitbreidingen uit de vroeg naoorlogse periode (alleen in Putten). In het buitengebied gaat het in het bijzonder om de historische landgoederen en buitenplaatsen en ensembles boerderijen.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

- het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
- het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van landmarks, etc.

- de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
- de zeldzaamheid van het gebied (stedenbouwkundig/structuur), op gemeentelijk/regionaal niveau;
- de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: xx, x, 0. De eindscore bepaalt de waardengradatie:

- 1: Zeer hoge waarde – minimaal 4 maal xx, 1 maal x
- 2: Hoge waarde – minimaal 2 maal xx, 2 maal x, 1 maal 0
- 3: Middenwaarde – minimaal 4 maal x, 1 maal 0
- 4: Basiswaarde – minimaal 2 maal x en 3 maal 0
- Geen bijzondere waarde – alles daaronder

01 Putten, historische dorpskern

Ensemble in het hart van de oude dorpskern van Putten, voornamelijk langs de Dorpsstraat, en wel het gedeelte westelijk van de oude kerk. Het ensemble bestaat uit een mix van kleinschalige woonwinkelpanden, woonhuizen, twee kerken, de dorpspomp en enkele waardevolle groenelementen, van uiteenlopende ouderdom en kwaliteit, vooral van belang door de vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik; het ensemble is onderdeel van de oude, op de Late Middeleeuwen teruggaande nederzettingsstructuur, waarvan voornamelijk de locatie van de oude kerk, de loop van de Dorpsstraat en de Achterstraat, en fragmenten van de verkavelingsstructuren herkenbaar zijn gebleven. Een deel van de Dorpsstraatbebouwing is in het recente verleden volledig vernieuwd. De Weverstraat en de Papiermakersstraat zijn karakteristieke dorpsuitbreidingen uit de periode rond 1900, deels nog met een gaaf bebouwingsbeeld.

02 Putten, Harderwijkerstraat en Parklaan, aangenaam woongebied uit het Interbellum

Dit ensemble ligt ten noorden van de oude dorpskern en heeft een gedeelte van de Harderwijkerstraat als hoofdas. Langs deze oude uitvalsweg ontwikkelde zich vanaf circa 1920 een markant bebouwingslint met veelal vrijstaande woningen in ruime tuinen. De woningen zijn gebouwd voor de midden- en hogere standen en georiënteerd op de doorgaande weg. In de jaren twintig werd haaks op de Harderwijkerstraat een nieuwe weg geprojecteerd, de Parklaan, waaraan een vergelijkbaar bebouwingsbeeld ontstond: representatieve middenstandswoningen en kleine villaatjes met ruime tuinen in lintstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen, typen en materiaalgebruik, kenmerkend voor de periode van het interbellum.

03 Putten, kleinschalige vroegnaoorlogse dorpsuitbreiding langs de Schoolstraat

Klein ensemble aan de Schoolstraat en de Van Damstraat, bestaande uit in blokjes van twee geschakelde arbeiderswoningen aan weerszijden van de Schoolstraat (1950) en een karakteristiek schoolgebouw (Chr. ULO-school, 1953) uit de vroegnaoorlogse periode. Er is sprake van een bebouwing met een vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen, typen en materiaalgebruik, kenmerkend voor de periode kort na de Tweede Wereldoorlog.

04 Putten, naoorlogse dorpsuitbreiding omgeving Veldstraat-Tollensstraat

Naoorlogse dorpsuitbreiding, zuidoostelijk van de kern van Putten. Het ensemble bestaat uit enkele in de jaren vijftig en zestig tot stand gekomen kleine woningbouwprojecten met geschaakte grondgebonden woningen in een eenvoudige halfopen verkaveling. De blokjes rijtjeshuizen zijn wat betreft type, vormgeving (shakehands) en materiaalgebruik (bakstenen gevels, pannendaken, houten kozijnen) typerend voor de vroegnaoorlogse periode. De woningen zijn gerealiseerd in een eenvoudig stratenpatroon, waarin de Da Costastraat, Tollensstraat en P.C. Hooftstraat de voornaamste, naar het zuiden uitwaaiende straten zijn. Ze worden onderling verbonden door de oost-westgerichte Veldstraat. Op de kruising Da Coststraat-Veldstraat bevindt zich een markant rechthoekig plein met plantsoen en winkelpand, als een soort centrum in de uitbreiding. Het plantsoen zet zich naar het zuiden toen voort langs de Jacob Catsstraat, waar zich een (inmiddels vernieuwd) schoolgebouw bevindt. Aan de Jacq Perkstraat zijn de woningblokken in een eenvoudig en voor de bouwperiode kenmerkend stempelpatroon geordend. Het geheel van stratenpatroon, groenaccenten, verkavelings- en bebouwingswijze en woningtypen vormt een voor de bouwperiode representatief en redelijk gaaf ensemble.

05 Putten, landhuisjes in het bos, omgeving Laak/Kozakkenweg

Ensemble van kleine landhuizen en zomerhuizen uit het interbellum langs de noordelijke gemeentegrens van Putten, ten oosten van de Harderwijkerstraat. De deels in hout uitgevoerde landhuizen staan op ruime, door bos omgeven percelen en zijn daarmee volledig opgenomen in het boslandschap ten noorden van Putten. De woningen representeren de periode, waarin dit deel van de Noordwest Veluwe werd ontdekt door het toerisme. Welgestelden verwierven relatief goedkope percelen waarop schilderachtige huizen werden gebouwd, die aanvankelijk alleen in de zomer werden bewoond. Het ensemble is gaaf bewaard gebleven.

06 Putten, Beekweg

Klein ensemble van erven met historische boerderijen (o.a. de monumentale boerderijen Groot- en Klein Roest) met bijgebouwen aan de Beekweg, ten noordwesten van de bebouwde kom van Putten. In een deels gaaf en fraai landschap met oude kampstructuren, weiden, akkers, houtwallen en de markante bochtige Beekweg liggen, vrij dicht bijeen, enkele gave boerenerven met traditionele hallehuisboerderijen, allerlei historische opstallen en groenelementen.

07 Putten, Donkeresteeg-Meskampersteeg

Groot ensemble van erven met historische boerderijen aan de Donkeresteeg, Meskampersteeg, Veldhuizerweg en Groot Hellerweg, in het oude kampenlandschap in het zuidelijke deel van de gemeente Putten. In een gaaf en fraai ogend agrarisch cultuurlandschap met oude kampstructuren, weiden, akkers, houtwallen en markante bochtige (zand)wegen liggen verschillende, deels gave boerenerven met traditionele hallehuisboerderijen, allerlei historische opstallen en groenelementen.

08 Putten, Buitenplaats Vanenburg

Historische buitenplaats ten noordoosten van Putten met in oorsprong 17e-eeuws geometrisch grachten- en lanenstelsel, in de 18e eeuw naar het westen toe voorzien van een landschappelijke

aanleg. Op de buitenplaats bevinden zich het in 1870 gebouwde buitenhuis met bouwhuis en orangerie, een tweede orangerie uit 1891, een laat 19e-eeuwse boerderij, een tuinmanwoning uit 1870 en een dienstwoning uit circa 1910.

09 Putten, Buitenplaats Oldenaller

Historische buitenplaats ten westen van Putten, ten noorden van de Nijkerkerstraat. In 1665 werd op de plek van het middeleeuwse kasteel Oldenaller een nieuw bakstenen huis opgetrokken in de stijl van het Hollandse classicisme. Het huis is het middelpunt van een fraaie landschappelijke aanleg uit het midden van de 19e eeuw ontworpen door tuinarchitect K.G. Zocher, met slingerende paden, waterpartijen en monumentaal groen. Bij het hoofdgebouw bevinden zich in oorsprong 17e-eeuwse bouwhuizen. Voorts bestaat het ensemble uit een oprijlaan, toegangshek, twee historische bruggen, moestuin en boomgaard, dienstwoning en een boerderij.

10 Putten, Historisch landgoed Groot Spriel

Historisch landgoed in het bosgebied ten zuidoosten van Putten, ten zuiden van de Garderenseweg. Middelpunt is het in 1880 gebouwde en in 1906 met een toren uitgebreide landhuis. Het ensemble bestaat uit de landgoedkern met landhuis en koetshuis, een groot park (naar ontwerp van Dirk Watzel), lanen, (forellen)vijver, sterrenbos, hoofdentree en tal van bijzondere groenelementen.

11 Putten, Historisch landgoed Bijstein

Historisch landgoed ten zuidwesten van Putten, ten zuiden van de Nijkerkerstraat. Middelpunt is het in kern 17e-eeuwse en in 1927 vergrote landhuis. Het ensemble bestaat uit de landgoedkern met landhuis en koetshuis, gelegen in een 19e-eeuws landschapspark.

12 Putten, Historisch landgoed Schovenhorst

Historisch landgoed, in 1848 ontstaan op initiatief van mr. J.H. Schober, die het 85 hectare grote terrein gebruikte voor het kweken van nieuwe en verbeterde naaldboomvarianten. De landgoedboerderij Klein Schovenhorst is in 1870 tot villa verbouwd. Thans bestaat het historische ensemble uit de villa, een 19e-eeuws koetshuis, de villa Groot Schovenhorst (1876), enkele dienstwoningen, een klein pinetum (1848), een groot pinetum (in oorsprong uit 1865), het in 1929 aangelegde Josinapark en een in 1936 opgezet arboretum.

13 Putten, Historisch Landgoed Schoonderbeek

Historisch landgoed, oorspronkelijk gebouwd als 'Spijker' in 14e/15e eeuw. In 16e eeuw brandschade, hersteld door Anna van Gelre. Eind 16e/begin 17e eeuw bewoond door diverse adellijke families. In 19e eeuw vervallen en verkocht aan burgerfamilie Arendsen. Het landgoed van circa 400 hectare is vervolgens verdeeld en verminderd. Eind 19e eeuw wederom verkocht en tot zomerverblijf ingericht. Hierbij zijn de oorspronkelijke topgevels met zadeldak vervangen door een piramededak, is een grote erker aan het huis toegevoegd en zijn de raampartijen gewijzigd. Nadat de eigenaar Huis Groevenbeek heeft gebouwd is Schoonderbeek bewoond door een boerenfamilie. Begin 20e eeuw huis weer aangekocht door een Arendsen en door deze familie tot eind 20e eeuw bewoond. Daarna verkocht en door de nieuwe bewoners opgeknapt.

RAAP-RAPPORT 2948

Erfgoed tussen Zuiderzee en Veluwe
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten

Het sterk verkleinde landgoed is met de verplaatsing van de Zuiderzeestraatweg verder teruggebracht tot circa 1 ha. Het landgoed Schoonderbeek wordt soms ook 'kasteel' genoemd. Bezat de Heerlijke Rechten over Putten. Het is het oudste nog bestaande landgoed/huis in Putten.

Literatuur

Over de geschiedenis, landschap, monumenten, families, etc. van de gemeente Putten zijn vele tientallen boeken, rapporten, notities en artikelen verschenen. Velen hiervan zijn gecheckt op relevantie voor het historische landschap. In onderstaand overzicht staat alleen de literatuur die een basis heeft gevormd voor de kaarten of de toelichting en die voor de lezer een verdieping kan vormen, en daarnaast de literatuur waarnaar in de voetnoten wordt verwezen.

- Aa, A.J. van der**, 1848. *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorcum.
- Bleumink, H. en J. Neefjes**, 2010. *Kroondomein Het Loo*. Utrecht.
- Buis, J.**, 1985. *Historia Forestis: Nederlandse bosgeschiedenis*.
- Buter, G. e.a.**, 2007. *Beeld van een veranderend dorp. Honderd jaar breken en bouwen in Putten*. Putten.
- Craandijk, J.**, 1879. *Wandelingen door Nederland met pen en potlood, deel 4*. H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.
- Crois, R. & T. Hermans**, 1995. *Trafohuisjes. Gelderse Monumentenreeks 2*. Utrecht.
- Dikken, P. den & H. Hutten**, 2011. *Putten in de oorlog; fietsen langs de verhalen*. Barneveld.
- Dooren, F. van**, 1986. *Landschappen van Nijkerk-Arkemheen*. Nijkerk.
- Friso, K.**, 2005. Een historische zwerftocht door het landschap van Putten. 5e verbeterde en uitgebreide druk. *Schaffelaarreeks* nr. 6 Barneveld.
- Gemeente Putten/Ontwerpbureau TKA**, Inventarisatie van karakteristieke en monumentale bebouwing, in: *Stedebouwkundige randvoorwaarden voor de bebouwde kom van Putten*, p.161-181.
- Giessen, A. van der & P. Keijzer**, 1984. *Aardwetenschappelijk rapport van de potentiële grote landschaps-eenheid Nijkerk-Arkemheen*.
- Goossens, E.**, 2012. Archeologische monumentenzorg in de gemeente Putten. *RAAP-rapport 2462*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Hacke-Oudemans, J.J.**, 1969. *Bijdragen tot de geschiedenis van de Veluwe en andere onderwerpen*.
- Hagens, H.**, 1998. *Op kracht van stromend water: negen eeuwen watermolens op de Veluwe*. Hengelo.
- Hagoort, W.J.**, 2006. *De Gelderse zeepolder Arkemheen: namen van bouw-, hooi- en weilanden, boerderijen, beken en wegen: gemeenten Nijkerk en Putten (806-2002)*. Zutphen.
- Hegener, M.**, 2003. *Boerderijen in Gelderland*, Warnsveld-Zutphen.
- Heidinga, H.A.**, 1984. *De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen. Aspecten van de nederzittingsarcheologie van Kootwijk en zijn burens*.
- Horst, M.**, 2011. *Van hout delen naar aandelen. Landschap, organisatie en beheer van de maatschap van het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe 1618-1907*.
- Jansen, P. & M. van Benthem**, 2005. *Historische bouselementen; geschiedenis, herkenning en beheer*.
- Jonge, E. de & B.J. van den Enk**, 1995. *De herengoederen op de Veluwe*, deel 2.
- Jongmans, A.G., M.W. van den Berg, M.P.W. Sonneveld, G.J.W.C. Peek & R.M. van den Berg van Saparoea**, 2013. *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*.

- Kraats, J. van de**, 2015. *De ligging van de oude Vanenburg* (digitaal document).
- Kroes, J.**, 1998. De middeleeuwse kamponggingen in de Gelderse Vallei. *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre*, 1998, jrg. 89, p. 24-49.
- Kwadijk, F.**, 1985. *De ontwikkeling van de maalschap 'Het Speulderbos' 1595-1918* (scriptie vakgroep boshuishoudkunde)
- Leenders, W.H., F. Brouwers & M. Knotters**, 1990. De bodemgesteldheid van het herinrichtingsgebied Nijkerk-Putten. *Staring Centrum-rapport 54*. Wageningen.
- Lengkeek, J.**, 2006. Putten aan zee. Toerisme en de strijd om de groene ruimte. In: *Gelderland 1900-2000*, Zwolle, 2006, p. 453-458.
- Martens van Sevenhoven, A.H.**, 1924. De Geldersche Bosschen. *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, jrg. 1924.
- Menke, H., H. Renes, G. Smit & P. Stork**, 2007. *Veluwe beken en sprengen: een uniek landschap*. Utrecht.
- Monumenten Inventarisatie Project (MIP)**, 1993. *Veluwe. Putten, gemeentebeschrijving*, Oosterbeek.
- Nederlandsche Heidemaatschappij**, 1941. *Boerderijen in Nederland*, Amsterdam.
- Neefjes, J.**, 2006. *Oerbos, leefbos, heide en cultuurland: landschapsgeschiedenis van de stuwwal Ermelo-Garderen: historisch-geografische kartering van het landschap*. Rapportage West-Veluweonderzoek (online op www.overland.nl).
- Neefjes, J. & Th. Spek**, 2014. Van hoog naar laag: dynamiek van het nederzettingspatroon op de Noordwest-Veluwe van de Late Prehistorie tot de Volle Middeleeuwen. *Historisch-Geografisch Tijdschrift*.
- Neefjes, J. e.a.**, 2015. *Cultuurhistorische Atlas van de gemeente Nunspeet* (werktitel, in voorbereiding).
- Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer & E. Blok**, 1996. *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*. Deel Oost en Midden, Gelderland en Utrecht, Rotterdam, p.142-144.
- Oosten Slingeland, J.F. van**, 1958. *De Sijsselt, een bijdrage tot de kennis van de Veluwe bosgeschiedenis*.
- Ouden, J. den & Th. Spek (ed.)**, 2007. *Ontstaanswijze van eikenclusters in het natuurterrein de Wilde Kamp bij Garderen: Landschapsgeschiedenis, bodemontwikkeling en vegetatiegeschiedenis*.
- Rijk, J.H. de**, 1985. *De geschiedenis van het Edese Bos; vijf eeuwen beheer en gebruik van een Veluws malebos* (scriptie).
- Roos, A. & J. Neefjes**, 2006. *Bureaustudie bosbodempverstoring in boswachterij het Speulderbos*. (beperkt gepubliceerd onderzoeksresultaat in het kader van het West-Veluwe onderzoek).
- Rövekamp, C.J.A & N.C.M. Maes**, 2002. *Inheemse bomen en struiken op de Veluwe, Autochtone genenbronnen en oude bosplaatsen, WCL Veluwe*.
- Schoemaker, B.J.**, 1949. *Geschiedenis van het Speulderbosch* (scriptie).
- Scholte Lubberink, H.B.G., L.J. Keunen & N.W. Willemse**, 2015. Op het kruispunt van de vier windstreken. *Nederlandse Archeologische Rapporten 48*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Schut, P.**, 2012. De invloed van historische wallen op de moderne topografie in de gemeente Barneveld, Gelderland. In: *Historische wallen in het Nederlandse landschap. De stand van kennis*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, hoofdstuk 16 (blz. 265-281).

- Schut, P.**, 2014. *Harselaar West-West: duizenden jaren van bedrijvigheid*. Gemeente Barneveld.
- Sloet, J.J.S.**, 1899. Het Speulderbosch in het midden der zeventiende eeuw, een beschrijving door W.A. Wolffsen, anno 1646, den 10 Augustii. *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 1899.
- Stenvert, R., C. Kolman, S. Broekhoven & B. Olde Meierink**, 2000. *Monumenten in Nederland. Gelderland, Zeist/Zwolle*, p.277-279.
- Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland**, 1993. *Kadastrale Atlas Gelderland 1832: Putten*. Arnhem.
- Wabeke, J.**, 2011. *De Zuiderzeestraatweg: Het Verhaal. Een gewone weg met een bijzondere betekenis voor de noordelijke Veluwezoom*. Gelders Genootschap, Arnhem.
- Wall Perné, G. van de**, 1921. *Veluwsche sagen*. Amsterdam.
- Wartena, R.**, 1975. Ontginningen en Wüstungen op de Veluwe in de veertiende eeuw. *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 1975.
- Willemse, N.W., F. de Roode & P. van der Heijden (red.)**, 2008. Cultuurhistorie in beeld: een multidisciplinair pilotproject naar verborgen cultuurhistorie op de (West-)Veluwe. *RAAP-rapport 1829*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Websites

www.bonas.nl/archiwijzer
www.watwaswaar.nl
www.delpher.nl
www.gelderlandinbeeld.nl
www.wederopbouwdatabank.nl
www.putten.nl/gemeentearchief
www.beeldbank.putten.nl
www.bagviewer.geodan.nl

Daarnaast zijn de volgende artikelen, beschikbaar op de website van Peter Bijvank, geraadpleegd:

- Een eilandje op de Heide (z.j.)
- Landschapslezer (z.j.)
- Boerderij Groot Koestapel, Gerven (z.j.)
- Veenkuilen op de Appelsche heide (z.j.)
- De Kelnarij van Putten. De verkoop van heggen en hout (z.j.)
- Vloeiweidensystemen rond Nijkerk en Putten. Beeksystemen van de Appelse beek en Veldbeek (2012)
- Een bijzonder Gervens perceel: Eerdbergen. Vormen in een eeuwenoud landschap (2013)
- De geschiedenis van de boerderijen Groot en Klein Weelderen in Putten. Twee heideontginningen uit de zeventiende eeuw (2013)
- Het erf Gagelwijk. Geschiedenis van een middeleeuws kloostergoed bij Putten (2014)
- Hoogtebeelden rond Nijkerk en Putten. Een nieuwe kijk op het landschap (2014)

Overzicht van kaartbijlagen

- Kaartbijlage 1.** Cultuurhistorische kenmerkenkaart historisch landschap.
- Kaartbijlage 2.** Cultuurhistorische kenmerkenkaart historische bouwkunst en stedenbouw.
- Kaartbijlage 3.** Cultuurhistorische waarderings- en herkenbaarheidskaart historisch landschap.
- Kaartbijlage 4.** Cultuurhistorische waarderingskaart historische bouwkunst en stedenbouw.

Ergoed tussen Zuiderzee en Veluwe.
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Putten
 Cultuurhistorische waarderings- en herkenbaarheidskaart historisch landschap
 RAAP-rapport 2948, kaartbijlage 3, schaal 1:25.000

legenda

WAARDERING HISTORISCH LANDSCHAP

- 5 zeer hoge waarde
- 4 hoge waarde
- 3 middenwaarde
- 2 basiswaarde-plus
- 1 basiswaarde
- geen

HERKENBAARHEID PRESTEDELIJK LANDSCHAP

- 3 goed
- 2 redelijk
- 1 weinig

OVERIG

- gemeentegrens
- Putten huidige toponiem

